

Osmanlı Döneminde Tunus'ta Hanefî Mezhebi

Hanafi School in Tunisia during the Ottoman Period

Fatiha BOZBAŞ*

Öz

Günümüzde Tunus topraklarını ifade eden İfrikiya bölgesi, Mağrib fıkıh havzasında fıkıh mezheplerinin intikal ettiği ilk alan olması hasebiyle fıkıh tarihi açısından merkezi bir nokta olarak kabul edilmektedir. Mâlikilik ile birlikte bölgeye ilk intikal eden mezhep olan Hanefilik, Tunus'ta kısa sürede yaygınlaşma imkânına sahip olmuş ve 5./11. asra kadar yükselişini devam ettirmiştir. 10./16. yy.'ın sonuna kadar varlığı azalarak silikleşmiş, Tunus'un Osmanlı Devleti'nin siyâsi hakimiyeti altına girmesiyle birlikte bölgede tekrar neşv-ü nemâ bularak yaygınlaşmaya başlamış ve günümüze gelinceye dek belli ölçüde varlığını muhafaza etmiştir. Bu çalışmada Hanefiliğin Osmanlı dönemi Tunus'undaki varlığının tazelenmesi ve yayılması sürecinde etkili olan hususlar ele alınacak ve bu dönemde iftâ müessesinin sorumluluğunu üstlenen Hanefî ulemâ hakkında malumat verilecektir. Mezhebin bu dönemdeki ahvâli hakkında fıkıh tarihi perspektifinden genel bir bakış sunmayı hedefleyen

Abstract

The Ifriqiya region, which refers today to Tunisia, is the first region in the Fiqh basin of Maghrib where fiqh sects were transferred. For this reason, it is regarded as a central point in the history of fiqh. Hanafism, which was the first sect to migrate to the region together with Malikis, became widespread in Tunisia in a short time. It continued to rise until the 5th century Hijri. Until the end of the 10th century, its existence gradually decreased. After Tunisia came under the political administration of the Ottoman Empire, it became stronger and widespread in the region. It has preserved its existence to a certain extent until today. In this study, the factors that were effectiveness of Hanafism in Ottoman-era of Tunisia will be discussed. In this period, information will be given about the Hanafi ulama who took the responsibility of the iftâ institution. It aims to present a general point of view about the situation of the sect in this period from the perspective of the history of fiqh. This study hopes to make a modest contribution to the history of fiqh.

* Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi, İslâm Hukuku Anabilim Dalı, Konya, Türkiye / e-posta: fatiha.bozbas@selcuk.edu.tr /

ORCID ID: 0000-0001-7775-3869.

Assist. Prof., Selçuk University, Faculty of Islamic Studies, Department of Fiqh, Konya, Turkey / e-mail: fatiha.bozbas@selcuk.edu.tr / ORCID ID: 0000-0001-7775-3869.

Başvuru Submission	Kabul Accept	Yayın Publish
27.10.2022	23.12.2022	31.12.2022

DOI 10.18403/emakalat.1195720

bu çalışma, fıkıh tarihine mütevazı bir katkı sağlamayı ummaktadır.

Keywords: Islamic Law, History, Ottoman, Hanafi School, Tunisia.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Tarih, Osmanlı Devleti, Hanefilik, Tunus.

Giriş

Kûfe merkezli ortaya çıkarak kısa zamanda Irak-Mâveraünnehir bölgesinde tanınma ve yayılma imkanına erişen Hanefi mezhebinin çok geçmeden muhtelif fıkıh havzalarına intikali gerçeklemiştir. Bu minvalde çok erken denilebilecek dönemlerde Nil fıkıh havzasında bulunan Mısır'a intikal eden Hanefilik, akabinde Mağrib ülkelerinde tanınmaya başlamıştır.

Coğrafi açıdan bakıldığında Fas, Tunus, Cezayir, Libya ve Moritanya olmak üzere beş İslâm ülkesini içine alan Mağrib fıkıh havzasına Endülüs (İslâm hakimiyetindeki İspanya) de dahil edilmektedir. Ortaçağ İslam müverrih ve coğrafyacıları bölgeyi Mağrib-i Aksâ (Uzak Mağrib), Mağrib-i Evsât (Orta Mağrib) ve Mağrib-i Ednâ (Yakın Mağrib) şeklinde üç kısma ayırmışlardır. Bölge ülkelerinden olan Tunus'un Kayrevan şehri hususen İfrıkıya kelimesi ile özdeşleşmiştir.¹

Günümüzde Tunus topraklarını ifade eden İfrıkıya bölgesi, Mağrib fıkıh havzasında fıkıh mezheplerinin intikal ettiği ilk alan olması sebebiyle fıkıh tarihi açısından merkezî bir nokta olarak kabul edilmektedir. Henüz mezhepleşme sürecine girmemiş olan İmam Mâlik ile Ebû Hanîfe fikhı, yakın tarihi kesitlerde bölgeye intikal etmiş ve kısa sürede yaygınlaşma imkanına sahip olmuştur.

İlk dönemlerde doğal bir süreçle toplum tabanında tanınan Hanefiliğin İfrıkıya'da yükselişe geçmesinde daha ziyade siyasî şartlar etkili olmuştur. Muhtelif siyâsî devletlerin uyguladıkları politikalar gereği meylettikleri Hanefi fukahâ hukuk sisteminde aktif rol üstlenmişlerdir. Hanefilerin takriben 5./11. asra kadar devam eden yaygın-

¹ Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih, *Mesâlik ve'l-Memâlik* (London: Matbaatu Beril, 1889), 87; Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân* (Beyrut: Daru Sâdır, 1397/1977), 1/229.

laşma ve nüfûz sürecinin inkitaya uğramasında da yine önemli ölçüde siyâsî konjoktör etkili olmuştur. Bundan sonra hususen 7./13. asırdan 10./16. asrın sonuna kadar Hanefilik Tunus'ta büyük oranda varlığını yitirmiştir. Bununla birlikte bölgenin Osmanlı'nın siyâsî hakimiyetine girmesi ile (982/1574) birlikte sosyal ve hukukî yaşamda Hanefî mezhebinin silikleşen varlığı yeniden hissedilmeye başlanmıştır. Gerek himaye sürecinde ülkeye yerleşen Türk askerlerinin neslinin mezhebi bağlılıklarını muhafaza etmeleri ve gerekse yabancı esir mühtedilerin intisap ettikleri mezhep olarak Hanefilik tekrar yaygınlaşma sürecine dahil olmuştur. Diğer yandan ülkenin Osmanlı hakimiyetinde bulunduğu yaklaşık üç asır boyunca kaza ve iftâ müessesesinde Hanefî fukahâya evleviyetle görev tahsis edilmesi, Hanefî fukahânın ilim merkezlerindeki gayretli çabaları bu süreçte önemli bir rol oynamıştır.

Hanefiliğin genel olarak Mağrib bölgesindeki tarihi gelişimiyle ilgili çalışmalarda daha ziyade ilk dönem üzerinde durulmakta, mezhebin bölgedeki varlığının 5./11. yy. ile son bulduğu belirtilmektedir.² Halbuki mesele Tunus özelinde değerlendirildiğinde; mezhebin Osmanlı hakimiyeti sonrasındaki gelişimiyle ilgili tarihi çalışmalara ihtiyaç olduğu bir gerçektir. Bu bağlamda konuyla ilgili olarak tespit ettiğimiz kadarıyla Fâris Zâhir'in "Neş'etü'l-mezhebi'l-Hanefî ve riâsetü'l-fetva'l-Hanefiyye fî ahdi'd-devleti'l-Osmâniyye ve mâ ba'dehâ bi-İfrîkiyâ: Tûnis hâliyen" ve Metin Şerifoğlu'nun "Tunus Eyaletindeki İslam Mezhepleri ve XVI. Yüzyılda Osmanlı Otoritesiyle İlişkisi" isimli makalesi haricinde müstakil bir çalışmanın olmadığı ifade edilmelidir. Elinizdeki çalışma da mevzuya ilişkin tarihi kaynakların esas alınması ve Tunus'ta fikhî çerçevede yapılan mülakat ve edinilen gözlemlerin katkısıyla dönemselsel bir fıkıh tarihi okuması yapmayı hedeflemektedir.

Hanefilik çerçevesinde Tunus'un fıkıh tarihine ilişkin yukarıda aktarılan muhtasar bilgilerden hareketle mezhebin ülkedeki gelişiminin iki aşamada ele alınabileceği söylenebilir:

² Örnek bir çalışma için bk. Bekir Karadağ, "Hicrî Beşinci Asra Kadar Kuzey Afrika'da Hanefilik", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/35 (2019), 78, 97.

- Hanefiliğin Tunus'ta 2./8. yüzyıl sonu itibariyle tanındığı, zamanla yayıldığı ve 5./11. yy.' da tesirini yitirmeye başladığı dönem,
- Tunus'un Osmanlı Devleti'nin siyâsî hakimiyetine girmesi ile birlikte Hanefiliğin tekrar yükselişe geçtiği ve ülkenin siyâsî bağımsızlığına kadar devam eden dönem.

Araştırma ve yayın etiğine riayet edilen bu çalışmada öncelikle ana mevzuyu teşkil etmeyen ilk merhaleye yönelik malumat verildikten sonra araştırmamızın aslî konusunu oluşturan ikinci merhale hakkında genel bir fıkıh tarihi okuması yapılmaya gayret gösterilecektir.

1. Tunus'ta Hanefî Mezhebinin Tanınması ve Yayılması

Mağrib fıkıh havzası ülkelerinden olan Tunus'un erken dönem fıkıh tarihinin seyrine bakıldığında; Mâlikilikle birlikte Tunus'a hicrî ilk yüzyıllarda intikal eden Hanefiliğin ilk olarak Kayrevan bölgesinde tanınma imkanına sahip olduğu görülmektedir. Bölgenin ilk fetih alanı İfrîkiya'nın Ukbe b. Nâfi' (öl. 62/682) tarafından siyâsî kontrolünün sağlanmasının (50/670) akabinde hızlı bir İslamlaşma süreci başlamıştır. Yerel halk Berberilerin hususen fey ve ganimet gibi hususlarda fetva talebinde bulunmak için Medine'ye rihlelerde bulunmuş, Kayrevan'a döndüklerinde öğrendiklerini halkla paylaşmışlardır. Ülkedeki ilk ilmi tedrisat sürecine kısa zaman sonra İslam'ın merkezinden de destek gelmiştir. Bölgeye göç eden sahâbe ve tâbiün, bölgenin ilk ilim merkezi olan Ukbe b. Nâfi' Camii başta olmak üzere belli merkezlerde tesis ettikleri ilim halkalarıyla Arap Dili, Kur'an kıraati, hadis ve fikhî meselelerde halkı bilgilendirmişlerdir.³ Aynı süreçte halife Ömer b. Abdülazîz (717-720) tarafından bölgeye hususi gönderilen on kişilik ilk ilim heyetinin (h. 99/717-718)⁴ vesilesiyle

³ Azûz Şevvâlî, *Medresetü'l-Kayrevânî'l-fikhiyye mesâdiruha'l-ilmîyye ve ittîcâhâtihe'l-fikriyye* (Kayrevan: Merkezü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1430/2009), 18, 21.

⁴ Ömer b. Abdülazîz'in dinî eğitim faaliyetlerinde bulunmaları amacıyla yeni fethedilen Kayrevan'a (İfrîkiya) Mısır'dan gönderdiği on kişilik fukahâ heyeti içinde tespit edebildiğimiz kadarıyla Hibbân b. Ebû Cebile, Mevheb b. Hay el-Meâfirî, Ebû Ayyâş el-Meâfirî, Talef b. Câban, İsmâil b. Ubeydullah el-Kureşî, Bekr b. Sevâde, Abdullah b. Yezid el-Meâfirî, Abdurrahmân b. Râfiî et-Tenûhî, Saîd b. Mes'ud et-Tücîbî, Cu'sul b. Âhân er-Ruaynî bulunmakta idi. Bk. Muhammed b. Ahmed et-Temîmî, *Tabakâi*

İmam Mâlik'in fikhî müktesebatına vakıf olan Mağribliler, edindikleri bilgiyle iktifâ etmemiş, coğrafi açıdan bölgeye en yakın fıkıh merkezi olan Medine ve Mısır'a ilmî seyahatlerde bulunmuşlardır. Bunun yanı sıra, fikhî müktesebatlarını genişletmede Hanefî fikhinin merkezi Kûfe'den de istifade etmişlerdir.⁵

Bu bağlamda Mağrib'in ilk dönem fıkıh tarihine ilişkin rivayetler, Mağrib'te ilk yüzyıllarda yetişen ve İmam Mâlik'in (öl. 179/795) ilk tabaka öğrencilerinden olan Ali b. Ziyad (öl. 183/799), Behlül b. Râşid (öl. 183/799) ile İbn Eşres'in⁶ Ebû Mâlik fikhinin, İbn Ferrûh (öl. 176/792) ile Esed b. Furat'ın (öl. 213/828) ise Ebû Hanife fikhinin bu coğrafyada tanınmasında kilit bir rol oynadıklarını göstermekte, aynı zamanda bu iki ekolün hemen hemen aynı dönemde bölgede varlık kazandığını ortaya koymaktadır.

Hanefiliğin İfrîkiya'ya ilk kez intikalinde yukarıdaki iki isimden hangisinin etkili olduğu ile ilgili literatürde farklı görüşler mevcut olsa da⁷ aralarında yarım asırlık bir zaman farkı dahi bulunmayan

⁵ 'ulemâ'i İfrîkiyye (b.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, ts.), 20-21; Ebû Saïd Abdurrahmân b. Ahmed b. Yûnus es-Sadeî, *Târîhu İbn Yûnus*, thk. Abdülfettâh Fethî Abdülfettâh (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421/2000), 1/103; Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed el-Ezdî, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (b.y.: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1429/2008), 1/180; Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed el-Mâlikî, *Riyazü'n-nüfûs fi tabakâti 'ulemâ'i Kayrevân ve İfrîkiyye*, nşr. Beşîr el-Bekkûş (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1414/1994), 1/117; Ebû Nasr Alî b. Hibetillâh el-İclî, *İkmâl fi ref'i'l-irtiyâb 'ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif mine'l-esmâ' ve'l-künâ ve'l-ensâb*, thk. Nâyif el-Abbâsî v.dğr. (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 2/107-108, 117; Cemâlüddîn Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahmân el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 5/333.

⁵ Ebü'l-Arab, *Tabakâtü 'ulemâ'i İfrîkiyye*, 84, 97-122; İbn Mâkûlâ, *İkmâl*, 2/107.

⁶ Mâlikî tabakât eserlerinde vefat tarihine dair bir bilgiye ulaşamadık. Bk. Muhammed b. Ahmed et-Temîmî, *Tabakâtü 'ulemâ'i Tûnis* (b.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, ts.), 253; Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyazü'n-nüfûs*, 1/252-253.

⁷ Mâlikî müverrih ile tabakât müelliflerinden Kâdî İyaz'ın, İfrîkiyâ ve genel olarak Mağrib bölgesinde Ali b. Ziyad, İbn Eşres, Behlül b. Raşid, Esed b. Furat ve hususen Sahnûn gelinceye kadar çoğunlukla Hanefîlerin var olduğunu zikretmesi, bölgeye Hanefiliği getiren ilk kişinin İbn Ferrûh olduğunu izlenimini vermekte (Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsa el-Yahsubî, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik li-marîfeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, thk. Abdülkâdir es-Sahrâvî (Mağrib: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye,

bu iki fakihin tercemesine bakıldığında, aslında benzer tecrübeler yaşadıkları ve Hanefiliğin bölgeye intikalinde her ikisinin de aslı konumda oldukları görülmektedir.

Endülüs'te doğan Hanefî İbn Ferrûh, Mağrib'deki ilk dinî tedrisatının akabinde Kufe'ye giderek uzun bir müddet Ebû Hanife (öl. 150/767) ve talebeleriyle birlikte bulunmuş, ardından Hicaz'a giderek bizzat İmam Mâlik'ten Mâlikî fikhını öğrenme imkanını elde etmiştir. İki mezhebe de vukûfiyeti bulunan İbn Ferrûh, hususene nazar ve istidlale meyletmesi yönüyle Hanefî kimliği ile ön plana çıkmıştır. Memleketi Kayrevan'a döndükten sonra Hanefî fikhının Mağrib coğrafyasında tanınmasında oldukça etkili olmuştur.⁸

1403/1983), 1/25), Makrizî ve Ahmed Teymur Paşa da bu doğrultuda İfrîkiyâ bölgesine Hanefîliği getiren ilk kişinin İbn Ferrûh olduğunu ifade etmektedir (Ebû Muhammed Ahmed b. Alî el-Makrizî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(fi) zikri'l-hutât ve'l-âşâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1998), 4/150; Ahmed b. İsmâil b. Muhammed Kâşif et-Teymûr, *Nazra Târîhiyye fi husûli'l-mezâhibi'l-fikhiyyeti'l-erba'a* (Beyrut: Dâru'l-Kadîrî, 1411/1990), 53). Diğer yandan Debbağ bu hususta merkezî bir karakter olarak Esed b. Furat'ın ismine dikkat çekmektedir (Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed el-Ensârî, *Me'âlimü'l-îmân fi marifeti ehli'l-Kayrevan*, thk. İbrahim Şebbûh (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1388/1968), 2/5). Ebû Zehre ve İbnü'l-Hoca'nın ifadelerinden ise Esed b. Furat'ın Kayrevan'da kadılık mansıbını üstlenmesiyle birlikte Hanefîliğin belirgin bir şekilde yayıldığı anlaşılmaktadır (Muhammed b. Muhammed el-Beşîr b. Muhammed b. el-Hoca, *Târîhu me'âlimi't-tevhîd fi'l-kadîm ve fi'l-cedîd* (Tunis: Matbaatu Tûnisîyye, 1358/1939), 154; Muhammed Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe hayâtuhû ve 'asruhû ârâuhû ve fikhuhû* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1955), 522). Mevzu ile ilgili rivayetler bütüncül olarak değerlendirildiğinde Karadağ'ın da isabetle belirttiği gibi (Karadağ, "Hicrî Beşinci Asra Kadar Kuzey Afrika'da Hanefîlik", 82) Hanefî mezhebini bölge ülkeleriyle tanıştıran ilk ismin İbn Ferrûh olduğu, Esed b. Furat'ın ise Hanefî eserleriyle tanıştırmak suretiyle Mağriblilerin Hanefîlik ile ünsiyet kazanmasında ve mezhebin bölgede yaygınlaşmasında büyük bir katkı sağladığı söylenebilir.

⁸ Ebû'l-Arab, *Tabakâtü 'ulemâ'i İfrîkiyye*, 34-37; Ebû Bekir el-Mâlikî, *Riyazü'n-nüfûs*, 1/176-177; Kadi İyâz, *Tertîbu'l-medârik*, 3/102-105; Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefîyye*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Kahire: Dâru Hicr, 1413/1993), 2/320-321; Şevvâlî, *Medresetü'l-Kayrevânî'l-fikhiyye*, 69; Abdullah Acar, "Endülüs'ü Hanefî Mezhebi ile Tanıştıran İlk Fakih: Abdullâh b. Ferrûh ve Öğrenci Silsilesi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 23/2 (2019), 598-600.

Aslen Harran doğumlu olan ve çok küçük yaşta ailesi ile Kayrevan'a yerleşen Esed b. Furat ise ilk olarak Tunus'ta başladığı fıkıh tedrisatına Hicaz'da devam etmiş, bizzat İmâm Mâlik'ten *Muvat* t̄ a'ı dinlemiştir. Ders esnasında çok fazla soru sorması nedeniyle İmâm Mâlik'in Ehl-i rey bölgesi olan Irak'a gitmesini teşvik etmesi üzerine Irak'a giderek başta Ebû Yusuf ve İmâm Muhammed olmak üzere Ebû Hanife'nin talebelerinden Irak fikhını öğrenmiştir. Irak'ta bulunduğu dönem Hanefi fikhına meyletmiş olmakla birlikte, hocası İmâm Mâlik'in vefatı üzerine tekrar Mâlikî mezhebine sınımsız sarılan Esed, Mısır'a giderek İbnü'l-Kâsım (öl. 191/806) gibi İmâm Mâlik'in Mısırlı ilk tabaka talebelerinin elinde Mâlikî fikhının tedrisatında bulunmuştur. Esed'in Mısır'da bulunduğu dönem açısından en büyük fikhî üretimi şüphesiz *Esediyye* isimli eseri olmuştur. Irak'ta muttalî olduğu Hanefi mezhebinin görüşlerini önce Abdullah b. Vehb (öl. 197/813), ardından da İbnü'l-Kâsım'a arzeden ve mezkûr meselelerle ilgili İmâm Mâlik'in görüşlerini ve İbnü'l-Kâsım'ın ichtihadlarını almış ciltlik bu eserde cem' eden Esed, Hanefi fikhının Mısır'daki Mâlikî fukahâ tarafından tanınmasına vesile olduğu gibi, diğer yandan memleketi Kayrevan'a dönerken yanında götürdüğü bu eser Mağriblilerin Hanefi ahkâmı ile ünsiyet kazanmasına katkı sağlamıştır.⁹

İbn Ferrûh ve Esed b. Furat'a dair yukarıda zikredilen bilgiler, Hanefiliğin Mağrib'deki ilk intikal merkezinin İfrîkiya olduğunu göstermekte, mevzuya ilişkin rivayetler de bunu teyit etmektedir. Nitekim Kâdî İyâz (öl. 544/1149) ve Selâvî (öl. 1315/1897), Hanefiliğin ilk olarak İfrîkiyâ'da müessir bir şekilde zuhur ettikten sonra, bölgenin batı kesimini ifade eden Mağrib, Fas ve Endülüs'te yayıldığını ifade etmektedir.¹⁰ Diğer yandan Hanefiliğin Kayrevan'da başlayan bu ilk tanınma sürecinde özellikle İran ve Irak asıllı olan, çoğunluğu devlet

⁹ Ebû İshak Cemalüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, thk. İhsân Abbas (Beyrut: Dâru'r-Râidî'l- Arabî, ts.), 155-156; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 3/291-297; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 2/5; Ebû'l-Vefâ Burhânüddîn İbrâhîm b. Alî b Muhammed el-Ceyyânî, *ed-Dîbâcü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yânî ulemâ'i'l-mezheb*, nşr. Muhammed el-Ahmedî (Kahire: Dâru't-Türâs, ts.), 1/305-306; Şevvâlî, *Medresetü'l-Kayrevânî'l-fikhîyye*, 70.

¹⁰ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 1/65; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Hâlid b. Hammâd en-Nâsîrî, *Kitâbü'l-İstikşâ li-ahbâri düveli'l-Mağribi'l-Akşâ*, nşr. Ca'fer Nâsîrî (b.y.: Dâru'l-

erbabı ile yakınlarından müteşekkil kişiler arasında yayıldığını ifade etmek gerekir. Yerel halk ise mezhebî olmaktan ziyade ırksal bağnazlık sebebiyle “İraklılar” şeklinde isimlendirdikleri Hanefiliğe meyletmemiş, Hâlid b. Ebî İmran (öl. 125/742) gibi Medine’ye giderek Mâlikî fikhını öğrenen ve bu minvalde telifte bulunan Mağribli kişilerin eserleriyle fikh ilminde temayüz etmişlerdir. Benzer durum ilk döneme ilişkin tabakât eserlerinde de etkisini göstermiş, bu eserlerde İfrikıyalı Hanefî fukahâyâ büyük ölçüde yer verilmemiştir.¹¹

Hanefiliğin merkez nokta İfrikıya olmak üzere Mağrib bölgesi genelinde yükselişe geçmesinde daha ziyade siyasî şartların etkili olduğu ifade edilmelidir. Hanefilik, bölgenin siyasî tarihi açısından valiler ve Ağlebîler (184/800-296/909)¹² döneminde ivme kazanmıştır. Hususen iç işlerinde bağımsız olmakla birlikte Abbâsî hilafetine bağlılığı kabul eden Ağlebîler, hilafet merkezinin resmî mezhebî Hanefiliği desteklemede ön plana çıkmışlardır.¹³ Bu asırlarda Hanefiler siyâsî otoritenin referansı ile özellikle kaza müessesinde nüfûz sahibi olmuşlardır. Süleyman b. İmran (öl. 270/891), İbn Abdûn (öl. 299/911) ve İbn Ebi’l-Cevâd bu dönemde öne çıkan Hanefî kadılar olmakla birlikte Hanefiliğin yükselişini sağlayan asıl unsur, Esed b. Furat’ın kadı olarak atanmasıdır. Bu minvalde 203/818-819 veya 204/819-820 yılında mevcut Mâlikî kadı Ebû Muhrez el-Kinânî (öl. 214/829) ile birlikte görev yapmak üzere İfrikıya’nın başkenti Kayrevan kadılığına atanan Esed’in kadılık makamına tensip tarihi esas

Beyzâ, 1954), 1/138; Cengiz Kallek, “Esed b. Furat”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 11/366-367.

¹¹ Şevvâlî, *Medresetü’l-Kayrevânî’l-fıkhiyye*, 61, 67.

¹² Valiler dönemi, hilafet merkezi tarafından bölgeye atanan veya ortaya çıkan muhtelif devrimler neticesinde yönetimi ele geçiren kişilerin siyâsî olarak hilafete bağlı yönetim dönemlerini ifade eder. Ağlebîler ise Abbâsî halifesi Harun Reşid tarafından bölgedeki karışıklığa son verilmesi amacıyla İbrahim b. Ağleb’ in vali olarak atanmasıyla teşekkül etmiştir. Ödedikleri vergi mukabilinde iç işlerinde bağımsız olan Ağlebîler, Abbâsî hilafetine bağlılığı kabul etmiş, hilafet merkezinin resmî mezhebî Hanefiliği desteklemişlerdir. Bk. M. Hâdî Şerîf, *Târîhu Tûnis*. trc. Muhammed eş-Şâvûş v.dğr. (Tunis: Dârü’s-Serâs, 1993), 42-45.

¹³ Muhammed Şitvî, *Târîhu’l-mezâhibi’l-fıkhiyye bi-İfrikıyye* (Tunis: Merkezü’l-Kavmî el-Bidâgücî, 1419/1998), 59.

alındığında Tunus'ta Hanefiliğin esas yükselişe geçtiği merhalenin 2./8. yüzyılın sonu ve 3./9. itibariyle başladığı söylenebilir. Bundan sonraki iki yüzyıl (3/9. ve 4/10. asır) boyunca Hanefilik, Esed'in hem kadılık makamındaki nüfuzu, hem de bizzat yürüttüğü fıkıh tedris faaliyetleri, kitapları ve yetiştirdiği talebeleriyle Tunus'ta kısa zamanda yayılma imkanına erişmiştir.¹⁴

Emevî Devleti'nin İfrîkiya'da desteklediği Hicaz ekolü, bu dönemde her ne kadar Kûfe ekolü kadar ihtirama nail olamamışsa da, Ağlebilerin son döneminde Mâlikiliğin lehine olacak şekilde mezhepsel dengeyin değişimine kapı aralayan bazı hukukî atamalar yapılmıştır.¹⁵ Buna göre özellikle Ağlebilerin son döneminde devlet erkanının Mâlikilere meyletmesinin bir neticesi olarak Muhammed b. Ağleb tarafından Sahnûn lakabı ile meşhur Mâlikî fakih Abdüsselâm b. Saîd et-Tenûhî (öl. 256/870), Kâdî İyâz'ın ifadesiyle bölgedeki fukahâ kesiminin çoğunluğu Hanefî olmasına rağmen Kayrevan'ın kadılık makamına tayin edilmiştir (234/849). Esed b. Furat'ın talebesi olan Sahnûn, vefatına kadar hukuk müessesesindeki nüfuzunun yanı sıra İfrîkiya'nın en önemli ilim merkezi olan Kayrevan'da yürüttüğü fikhî tedris faaliyetleriyle İfrîkiya'da Mâlikiliğin yayılmasında en büyük rolü üstlenmiştir.¹⁶

İlerleyen süreçte 296-361/909-973 tarihleri arasında Fatimî hakimiyetinde bulunan İfrîkiya'daki siyasî otoritenin Hanefiliğe yönelik müspet meyli ile Hanefiler, hususen devlet idaresinde ve hukuk müessesinde aktif rol üstlenmiş ve kurumsal görünürlüklerinde önemli ölçüde yükseliş yaşanmıştır.¹⁷ Kâdî İyâz, Şîî siyasî otoritenin Hanefî mezhebine yönelik bu olumlu meylinde, bölgedeki Hanefilerin tafdîl¹⁸

¹⁴ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 3/302, 304; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 2/3-5; İbnü'l-Hoca, *Târîhu me'âlimi't-tevhîd*, 88-89.

¹⁵ Şitîvî, *Târîhu'l-mezâhibi'l-fıkhiyye*, 60.

¹⁶ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/51-52.

¹⁷ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 1/26; Şitîvî, *Târîhu'l-mezâhibi'l-fıkhiyye*, 60.

¹⁸ İhtilafın söz konusu olduğu tafdîl meselesi çerçevesinde Sünnî ulemâ Hz. Peygamber'den sonra en faziletli kişi sıralamasını Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali olarak, Şîî ulemâ ise Hz. Ali ve onun neslinden gelenler olarak belirlemiş, her grup zikrettiği kişilerin iktidara daha layık olduklarını iddia etmiştir. Bk. Mustafa Öz,

meselesinde Fatımîlerle aynı kanaate sahip olmalarının etkisinden bahsetmiştir.¹⁹ Ancak bu minvalde bir değerlendirmenin Eş'ari Mâlikî âlim Kâdî İyaz'ın *Tertîbü'l-medârik* isimli eseri haricinde, hususen ilgili dönemin kaynaklarında tespit edilememiş olmasından hareketle bu görüşün ihtiyatla karşılanması gerektiği ifade edilmelidir.²⁰ Diğer yandan Kâdî İyaz'ın bu ifadesinin bölgedeki bütün Hanefîleri değil, sadece Mutezîli Hanefîleri kapsayan bir değerlendirme olarak görülmesi mümkündür. Prensip olarak Mâlikîler ile birlikte Şii cepheye karşı Ehl-i sünnet çatısı altında birleşmiş olan Hanefî fu-kahânın siyasi otoriteye yakınlaşmalarında güvenlik endişesi, hukuk müessesesindeki mevkiilerini kaybetme kaygısı gibi gerekçeler üzerinde duran Şitîvî'nin, Fatımîlerin Hanefîlere yönelik meylini siyâsîlerin yerel hilafete uyum sağlama çabası olarak görmesi²¹ ise kanaatimizce isabetli değildir. Zira bu yorum, Mağrib bölgesinden sonra siyâsî açıdan Mısır'a hâkim oldukları süre boyunca (358/969-567/1171), yerel hilafet Abbâsîlerin resmî mezhebi olması sebebiyle Hanefîliğe karşı özel bir husumet besleyen, buna karşın siyâsî birtakım amaçlarla Mâlikîleri destekleyen Fatımîlerin²² yürüttükleri politikadaki çelişkiyi izah edememektedir. Halbuki, Mısır'da Fâtımîlerle iyi ilişkileri olan Mâlikîler, Mağrib'de sünni prensiplerin muhafazasında ön plan çıkararak siyâsîlere yönelik sert tutumlarında dik bir duruş sergilemişlerdir. Bu doğrultuda aralarında düşünsel planda pek çatışma ortamı

"Tafdîl", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 39/370-371. Tarihi süreç içerisinde Bağdat Mutezilesine mensup pek çok kişinin tafdîl meselesinde Şîîlerle aynı görüşü paylaştığı görülmektedir. Bk. Orhan Şener Koloğlu, "Mu'tezile'nin Temel Öğretileri", *İslâmî İlimler Dergisi*, 12/ (2017), 78.

¹⁹ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 1/26.

²⁰ Hanefîlik ile Mutezile'nin ilişkisini ifade eden çalışmalarda da buna dair bir bilgiye rastlamadık. Bk. İhsan Timür, *Hanefî-Mâtürîdî Geleneğin Batıya İntikali* (Konya: Haciveyisade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2021); Fatmanur Alibekiroğlu, *Tarihsel Süreçte Hanefîlik-Mu'tezile İlişkisi* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018).

²¹ Şitîvî, *Târîhu'l-mezâhibi'l-fıkhiyye*, 60.

²² Fatiha Bozbaş, *Fethinden Günümüze Mısır'da Fıkıh Tarihi* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2019), 232.

oluşmuştur.²³ Buradan hareketle kanaatimize göre Ubeydiler, çoğunluğu Ehl-i sünnete mensup Mağrib’de devlet maslahatı gereği politikalarını şekillendirmiş ve bundan da en fazla Hanefiler istifade etmiştir. Mezhep-siyasî otorite arasındaki ilişkinin keyfiyeti, mezheplerin etki alanlarına da tesir etmiş; Hanefilerin devlet erbabı arasında müessir olmalarına karşın Mâlikîler bu dönemde toplum tabanında nüfûza sahip olmuşlardır.²⁴

Klasik dönem ve çağdaş müelliflerden bir kısmına göre hicrî 5. / 11. yy.,²⁵ bazılarına göre ise yarım asır sonrasına²⁶ tehir edilebilecek Hanefiliğin İfrîkiya’daki hissedilir varlık sürecinin zayıflamaya yüz tutmasında ise hususen iki faktörün etkili olduğu görülmektedir. Mezheplerin varlığını idamesi ve yaygınlığı, şüphesiz müntesiplerinin çokluğu, ders halkaları ve münazara meclislerinin varlığı, müntesip sayısı ve telif faaliyetlerine bağlıdır. Hanefilerin İfrîkiya’daki ilk yüzyıllarında etkin oldukları bu hususlar 5. / 11. asra gelindiğinde büyük ölçüde varlığını yitirmiştir.²⁷ Mezhepsel düşüşün bir diğer yönünün

²³ Mağrib’deki Mâlikîlerle Fatmîler arasındaki çatışma ortamı ve Mâlikîlerin mukaveleti hakkında ayrıntılı bir okuma için bk. Abdülmâlik Mağsîş, Cühûdu ‘ulemâ’i’l-Mağrib fi’l-hifâz ‘alâ mezhebi’l-İmâm Mâlik fi’l-‘ahdi’l-‘Ubeydî”, *el-Mi‘yâr*, 18/36 (2014), 345-374; Beşîr Bûyicra Alî Şerif, “Cühûdu’l-fukahâi’l-Mâlikiyye ve esâlibü’l-mukâvemetihim li’l-devleti’ş-Şî‘iyeti’l-‘Ubeydiyye fi’l-Mağribi’l-‘Arabî”, *el-Hîvârü’l-mütevessîfî*, 11/3 (2021), 118-133.

²⁴ Kâdî İyâz, *Tertîbü’l-medârik*, 1/26; Şitvî, *Târîhu’l-mezâhibi’l-fıkhiyye*, 60-61. Bu dönemde İsmâilî Şîîlerle Mâlikîler arasındaki kutuplaşmada fikhî ihtilafların oldukça az yer kapladığı ifade edilmelidir. Ezanın şekli, taharete ilişkin bazı ufak farklılıklar, Ramazan ayının başlangıcının tespiti gibi fer’î birkaç meseledeki ihtilafın haricinde İsmâilî fikhî ile Mâlikî doktrini büyük ölçüde benzerlik göstermekte idi. Bunda, Şîî ictihad usûlünün kurucularından olan ve İsmâilî mezhebinin imamı İsmail’in babası Câfer es-Sâdık’ın, tâbiûn halkasından ilim öğrenmesi, farklı İslam coğrafyalarındaki fukahâ ile irtibatının olması ve Medine’de bulunduğu dönemde İmam Mâlik’in kendisinden ilmi tedrisatta bulunması etkili olmuştur (Şitvî, *Târîhu’l-mezâhibi’l-fıkhiyye*, 65).

²⁵ Kâdî İyâz, *Tertîbü’l-medârik*, 1/65; Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, 522; Hişâm Yüsrâ el-Arabî, *Cügrâfiyyetü’l-mezâhibi’l-fıkhiyye* (Kahire: Dâru’l-Besâir, 1426/2005), 14.

²⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Osmân b. Muhammed es-Senûsî, *Müsâmerâtü’z-zarîf, bi-hüsni’t-tarîf*, nşr. Muhammed eş-Şâzelî en-Neyfer (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1994), 2/7.

²⁷ Şevvâlî, *Medresetü’l-Kayrevânî’l-fıkhiyye*, 68.

de siyâsî otoritenin iradesi ile izah edilmesi mümkün gözükmemektedir. Yukarıda zikredildiği üzere Ağlebîlerin son döneminde Sahnûn'un kadı tayin edilmesi, İfrîkiya'daki mezhepsel dengenin değişmesinde anahtar rolü üstlenmiştir. Fatımîlerin ardından bölgede hakim olan Zîrî hükümdarı Muiz b. Bâdis'in (1016-1062) Mağriblileri Mâlikî mezhebine intisaba teşviki ise (406/1016), bariz bir şekilde iki mezhep arasındaki dengenin Mâlikîlik lehine değişmesini sağlamıştır. Muiz'in bu teşviki, 6./12. yy.' da İfrîkiya'da yeşermeye yüz tutan Şîlik tehlikesine karşı bir tedbir mahiyetinde idi. Bundan sonraki süreçte Mâlikîlik günümüze gelinceye dek İfrîkiya kesiminde hakimiyetini devam ettiren yegâne mezhep olagelmıştır.²⁸

İfrîkiya'nın, Muvahhidlerin ardından siyâsî hakimiyetine girdiği Hafsîler döneminde (625/1228-982/1574), gerek halk tabakasındaki Hanefî müntesiplerin gerekse Hanefî ulemâ sayısının neredeyse yok denecek kadar azaldığı görülmektedir. Ebû Abdullah et-Ticânî (öl. 718/1318) *Rihle* isimli eserinde bu dönemde Ebû Abdullah ez-Zenâtî'nin (öl. 655/1257)²⁹ kısa tercemesini takdim ederken, kendisinin Tunus ve civarında (İfrîkiyâ) bu dönemlerde tanınan tek Hanefî alimi olduğuna ve Hafsî Devleti'nin kurucusu olan Ebû Zekeriyâ el-Hafsî (625/1128-647/1249) ile olumlu ilişkiler kurduğuna değinmektedir. Siyâsî otoriteye olan yakınlığını fırsata çeviren Zenâtî, Zeytûne Camii'nde Hanefî ve Mâlikî fihhına yönelik ders halkaları

²⁸ Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullâh el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1407/1987), 8/89; Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muammer b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî, *Vefeyâtü'l-ayân ve enbâ'ü ebni'z-zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1977), 5/233-234; Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer el-Bekrî, *Târîhu İbni'l-Verdî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996), 1/316; Selâvî, *İstikşâ*, 1/137-138; İbnü'l-Hoca, *Târîhu me'âlimi't-tevhîd*, 89.

²⁹ Asıl adı Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhîm b. Osman ez-Zenâtî'dir. Mehdiyye şehrinde doğmuş ve ilk dinî tedrisatını memleketinde tamamlamıştır. Dımaşk ve Musul'a ilmî rihlelerde bulunarak Hanefî mezhebinde liyakat kazandıktan sonra Tunus'a geri dönmüş ve Hanefîliğin mümessili olarak meşhur olmuştur. Bk. Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ahmed et-Ticânî, *Rihletü't-Ticânî* (Tunis: Dâru'l-Arabiyye, 1981), 369-370.

oluşturmuştur. Kendisinin her ne kadar Hanefiliğin yayılması hususunda bir tesiri olduğu söylenemese de, Hanefi varlığının Tunus'ta zayıfladığı bu dönemde mezhebin adının anılması açısından önemlidir.³⁰ Sonraki süreçte bölgedeki Hanefilerin sayısı Osmanlı hakimiyetine kadar azalmıştır.³¹

2. Osmanlı Dönemi Boyunca Tunus'ta Hanefi Mezhebi

Hafsilerin siyasi olarak zayıflayıp gerileme dönemine girdiği ve bölgedeki İspanyol saldırılarının birbirini izlediği 900/1500'l yıllar İfrıkiya'nın her yönden sönük bir dönemini ifade etmektedir. Hafsilerin mevcut İspanyol tehlikesini bertaraf etmek için Osmanlı Devleti'nin himayesine girme çağrısı cevapsız bırakılmamış, lke Endülüs'n yaşadığı vahim tecrübe gibi Katolik İspanyol lkesi olma eşiğinde iken Barboros kardeşler tarafından kurtarılmıştır. Belli dönemlerde tekrar saldırılara maruz kalan Tunus kesin olarak 982/1574'te Osmanlı himayesine girmiştir.³²

Osmanlı Devleti'ne bağlı bir eyalet olarak kabul edilen Tunus açısından bu himaye salt siyasi değil, aynı zamanda kültürel, ictimai, mimari ve dini açıdan önemli tesir ve etkileşimleri ortaya çıkarılmıştır. Himaye sürecinde ülkeye sevk edilen sayıca yekn yeniçeri askerlerinin ülkenin iç ve dış tehlikelere karşı muhafazasının sağlanması amacıyla Tunus'ta ikameti sağlanmış, özellikle Cerbe adası, Mehdiyye ve Sfakis gibi ülkenin belli bölgelerinde Türk varlığı yoğunlaşmıştır. Hanefi mezhebine mensup bu askeri kitle ile yeniden şekillen Tunus toplumunun sosyal ve hukuki yaşamında Hanefi mezhebinin varlığı yeniden hissedilmeye başlanmıştır.³³ Günümüzde zellikle Mehdiyye şehrinde yoğun varlığı bulunan (%41-46) Hanefi aileler ülkede Bey, Paşa, Hoca, Binbaşı, Ağa, Demirci, İzmirli, Boşnak,

³⁰ Ticânî, *Rihletü 't-Ticânî*, 369-370.

³¹ Senûsî, *Müsâmerâtü'z-zarîf*, 2/7.

³² Muhammed b. Muhammed el-Beşir b. Muhammed b. el-Hoca, *şafaht min târihi Tnis* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslmi, 1986), 184; şerif, *Trihi Tnis*, 66, 68; Sabri Hizmetli, "Osmanlı Yönetimi Döneminde Tunus ve Cezayir'in Eğitim ve Kültür Tarihine Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32 (1992), 2.

³³ Metin şerifoğlu, "Tunus Eyaletindeki İslam Mezhepleri ve XVI. Yüzyılda Osmanlı Otoritesiyle İlişkisi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22/1 (2022), 357.

Arnâûd, Moralî, Kırımlî gibi lakaplar ile mezhebî özelliklerini açıkça belli etmektedirler.³⁴

Osmanlı himayesi ile birlikte ilmî hayatın yeniden canlılık kazandığı ve gerek Maliki, gerek Hanefî ulemânın sayısında artış gözlendiği Tunus'ta³⁵ kanaatimizce hususen Hanefiliğin gelişiminde etkili olan temel iki unsur bulunmaktadır:

- Ülkedeki Dayılar ve Beyler döneminde (11./17 yy.)³⁶ ulemânın ilmî faaliyetlerde bulunmaya teşvik edilmesi ve siyâsilerin Osmanlı sultanlarının yaptırdıklarına benzer ilmî yapılar tesis etmeleridir. Hususen denizcilik faaliyetlerinden elde edilen gelirler bu dönemde Sidi (Seyyidi) Yusuf Camii, Hammûde Paşa Camii, Muhammed Bey Camii, Cedîd Camii ve 2. Murad Medresesi gibi Endülüslü ve Şarklı kültürel unsurların tesirini ortaya koyan pek çok camii ve medresenin yapılmasına kaynak teşkil etmiştir.³⁷ İnşa edilen medreselere vakıflar tahsis edilmiş, ilmî tedrisatta bulunan ulemâya dolgun maaşlar

³⁴ Sıdk Selâmî, "el-Mezhebü'l-Hanefî bi-Tûnis mine'l-iyâle ile'l-cumhûriyye", *Facebook* (6 Temmuz 2021, 10:00)

³⁵ Şerîf, *Târîhu Tûnis*, 76.

³⁶ Tunus'un Osmanlı Devleti'nin siyâsî hakimiyetine girmesinin akabinde ülkeye bırakılan dört yüz kadar yeniçeri askerinin başında bulunan bölükbaşılar, emirleri altındaki askerlere çok sert davranmaları ve keyfî hareketleri nedeniyle yeniçeriler tarafından bir isyanda öldürülmüş, akabinde askerlerin "dayı" denilen liderlerin etrafında çeşitli gruplara ayrılmasıyla Tunus'ta Dayılar Dönemi başlamıştır. 1610-1637 yılları arasında Tunus dayısı olan Yûsuf Dayı tarafından beyliğe getirilen Korsika asıllı kölesi Murad Tunus'ta nüfuzunu arttırmış ve Osmanlılardan talep ettiği "paşa"lık ünvanını elde etmiştir. Yûsuf Dayı'nın vefatının akabinde yönetim Muradoğulları ailesine (Murâdîler) geçerek Tunus'ta Beylik dönemi başlamıştır. 1705 yılından itibaren Hüseyin Bey'in (Hüseynîler) soyundan gelenlere intikal eden beylik yönetimi, sömürge dönemine kadar (1881) devam etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Şerîf, *Târîhu Tûnis*, 71-99; Mehmet Maksudoğlu, "Bey", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 6/12-13.

³⁷ İbnü'l-Hoca, *Târîhu me'âlimi't-tevhîd*, 90; Muhammed Fâdıl Beşrâvî, *Târîhu'l-lügati't-Türkiyye fi Tûnis* (Tunis: Menşûrâtü Müesseseti't-Temîmî, 2018), 72.

verilmiştir.³⁸ Kanaatimizce bu kurumlar, teşekkül eden yeni toplumun bir parçasını teşkil eden Hanefilerin mezhep ahkâmını tatbik etmelerinde kolaylık sağladığı gibi mezhebin ilmî gelişimine de vesile olmuştur.

Tunus'taki ilk müftü Ramazan Efendi'nin (öl. 1040/1630-1631) aynı zamanda Yüsufiyye Medresesi'nin ilk müderrisi olmasından hareketle³⁹ ilk dönemde Âsitane'den gerçekteşen tayinler doğrultusunda Hanefi ulemânın hem ilmî hem de kazâi işleri birlikte yürüttükleri söylenebilir. Tedris faaliyetlerine yönelik gayretlerin semeresi olarak ülkede tekrar yayılmaya başlayan Hanefi mezhebi, çok geçmeden bizzat bu bölgede yetişen Hanefi fukahânın çabalarıyla güçlenmiştir. Nitekim Yusuf Day Medresesi ve Zeytuniye Camii gibi Tunus'taki fıkıh tedrisatının yapıldığı kurumlarda başta *Dürerü'l-hükkâm* olmak üzere *Kenzü'd-dekâ'ik*, *el-Hidâye* ve *Fethu'l-kadîr*⁴⁰ en fazla istifade edilen eserler iken, zamanla burada telif edilen şerhler ve eserler şark ilim merkezlerinde yaygın olan bu şerhlerin yerini almıştır. Osmanlı öncesi Tunus'un en önemli ilim merkezi Zeytune Camii'ndeki Mâlikî mezhebi ağrlıklı fıkıh tedris faaliyetleri, Hanefi mezhebini de ihtivâ edecek şekilde zenginleştirildiği bu dönemde Malikî fukahânın Hanefi eserlerini okuyup ders kitabı olarak bu eserleri de esas almaları,⁴¹ kanaatimizce hem Hanefi fikhına yönelik ünsiyeti

³⁸ Osmanlı dönemi Tunus'unda siyâsilerin ilmî faaliyetlere yönelik teşvik ve destekleri hakkında tarihi dipnotlar için bk. el-Hüseyn b. Muhammed Saîd b. el-Hüseyn el-Versilânî, *Nüzhetü'l-enzâr fi fadli 'ilmi't-târîh ve'l-aĥbâr: Rihletü'l-versilâniyye* (Cezayir: Matbaatu Bayer, 1326/1908), 3/662.

³⁹ İbnü'l-Hoca, *Saşahât min târîhi Tûnis*, 185.

⁴⁰ Ülkedeki Hanefi ulemânın tercemelerinde medreselerde *Dürer*'i okuttukları birçok yerde zikredilmektedir. Bk. Ebû Abdillâh el-Hâc Hüseyin b. Alî b. Süleymân el-Hanefî, *ez-Zeyl li-Kitâbi beşâ'iri ehli'l-îmân fi fütühâti âli 'Osmân* (Tunis: Matbaatu Resmîyye, 1336/1908), 85; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebi'd-Diyâf b. Ömer, *İthâfü ehli'z-zamân bi-aĥbâri mü'lûki Tûnis ve 'ahdi'l-emân* (b.y.: Dâru'l-Arabiyye, 1999), 7/40; Senûsî, *Müsâmerâtü'z-zarîf*, 2/8-9, 137.

⁴¹ şamil şahin, "Osmanlı Döneminde Tunus'ta Hanefilerle Hanbelilerin Birlikte Yaşama Uygulamaları", *İmam-ı Azam ve Birlikte Yaşama Hukuku* (Eskişehir: Eskişehir Osman-gazi Üniversitesi Basımevi, 2015), 230-231.

arttırmış, hem de ülkedeki mezhepsel çoğulculuğun işleyişine müspet katkı sağlamıştır.

Osmanlı dönemi boyunca ülkede inşa edilen camii ve medreselerin mimarî yapısında da Hanefî mezhebinin izini sürmek mümkündür. Mâlikî camiilerinin minareleri köşegenli iken, Hanefî camiilerinin klasik Osmanlı geleneğine uygun olarak yuvarlak olarak tasarlanmıştır. Ayrıca Hanefî camiilerinde farklı olarak hutbe için yüksek bir bölüm olduğu görülmektedir.⁴² Yûsuf Dayı, Hammûde Paşa, Sidi (Seyyidi) Yûsuf, Bardû, Kasr, Kasba, Sâhibu't-Tâbi', Cedîd camiileri bu dönemde hususen Hanefilere tahsis edilmiş büyük camiilerdendir.⁴³

• Osmanlı, devlet merkezinde tesis edilen müesseselerin benzerini fethedilen bölgelerde de tesis etmiş, bu bağlamda Tunus'ta *vilâyet* (yönetim merkezi) ve *dîvan* gibi siyâsî nitelikli yapıların yanı sıra *meclisü'l-kazâ*⁴⁴ ile hukuk müessesesi kurumsal bir hüviyete kavuşturulmuştur.⁴⁵ Bununla irtibatlı olarak Osmanlı ile birlikte Tunus'taki Hanefiliğin mezhepsel yükselişini sağlayan diğer önemli unsurun hukuk müessesesinde Hanefiliğin resmî mezhep olarak esas alınması olduğu görülmektedir.⁴⁶ Bu değişim halkın çoğunluğunun Mâlikî olduğu ülkede Mâlikî mezhebinin nüfûzunun yok sayılması veya zayıflatılması değil, aksine Osmanlı'nın hukukî istikrarı sağlamaya yönelik fethedilen bütün bölgelerde tatbik ettiği genel bir iradeyi ifade etmektedir.

Bu doğrultuda Tunus'ta hukuk müessesesinin sorumluluğu öncelikle Bâb-ı Âli'den gönderilen kadılara tevdi edilmiş, Hüseyin Efendi

⁴² Selâmî, "el-Mezhebü'l-Hanefî", (6 Temmuz 2021, 10:16).

⁴³ Arnould H. Green, *el-Ulemâü't-Tûnisîyyûn 1873-1915*, trc. Hafnâvî Amâyiriyye v.dğr. (Tunis: el-Mecme'u't-Tûnisî, 1416/1995), 390-392.

⁴⁴ Hukukî nitelikli sorunların çözüme kavuşturulduğu, kadî ve yardımcılarından müteşekkil müessesenin adı.

⁴⁵ Şerifoğlu, "Tunus Eyaletindeki İslam Mezhepleri", 357.

⁴⁶ İbnü'l-Hoca, *Târîhu me'âlimi't-tevhîd*, 90.

(öl. 981/1537) Sinan Paşa tarafından tayin edilen ilk kadı olmuştur.⁴⁷ Malikilerin salt Hanefi kadının vekili olarak görev yaptıkları bu ilk dönemde, Hanefiler özellikle yerel halkın dilini anlamada problem yaşamaları nedeniyle kaza müessesinin işleyişinde Malikî kadılarından istifade etmişlerdir. Hanefilerin üç yıllık dönem için tayin edildiği bu süreç bizzat Tunus'ta Hanefi fukahâ yetişene kadar devam etmiştir. Ebû Abdillâh Muhammed Kara Hoca (öl. 1084/1673) Tunuslu ilk Hanefi kadı olarak tayin edilmiştir. Halihazırda Bâb-ı Âli'den gerçekleştirilen kadı tayinleri Ali b. Muhammed Paşa'nın beylik döneminde (1148/1735-1169/1756) devletin iç işlerinde sahip olduğu nüfûzun tesiriyle Tunus'taki Beylere tevdi edilmiş; Ahmed et-Tarûdî, Ali b. Muhammed Paşa tarafından atanan ilk kadı olmuştur (1157/1744). Süreç Malikilerin de asaleten kadı olarak atanmasıyla devam etmiş, Muhammed Saade (öl. 1171/1757-1758) aynı Paşa tarafından asaleten atanan ilk Mâlikî kadı olmuştur (1157/1745). Böylece her iki mezhep kadısına bağlı müftülerle birlikte Tunus'ta iki mezhep çerçevesinde işleyen bir hukuk müessesesi teşekkül etmiştir.⁴⁸

Hukukî işlerde Hanefilerle Mâlikilerin nüfûzunu dengeleyen bu değişime rağmen halkın çoğunluğunun müntesip olduğu Mâlikî mezhebi ulemâsı ilk dönemde Hanefi ulemânın sahip olduğu imtiyazları elde etme imkanına erişememiştir. Bu durum zamanla halkın bazı kesimlerinde hoşnutsuzluğa sebep olunca dönemin valisi/beyi Ahmed Paşa, Malikî ulemâya Hanefi ulemânınkine denk maaş tahsis etmiştir (1255/1840). Ancak genel olarak bakıldığında Osmanlı hakimiyeti boyunca devlet erkânının müntesibi olduğu Hanefi mezhebi ulemâsının Zeytune Camii'ndeki ilmi riyâsetleri ve resmî protokoldeki öncelikleri önünde bulundurulduğunda, siyâsi otorite nezdinde evleviyet sahibi oldukları söylenebilir.⁴⁹

⁴⁷ Hüseyin Hoca, *Zeyl*, 3.

⁴⁸ Hüseyin Hoca, *Zeyl*, 80, 160-163; İbnü'l-Hoca, *Safahât min târîhi Tûnis*, 186-187; Muhammed Mahfûz, *Terâcimü'l-müellifini't-Tûnisîyyîn* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), 3/31; Beşrâvî, *Târîhu'l-lügati't-Türkiyye fi Tûnis*, 72.

⁴⁹ Mahmûd Şemmâm, *Hülaşatu târîhi kazâ bi-Tûnis* (Tunis: Matbaatu'l-Vefâ, 1992), 20, 29.

Kaza müessesinin Hanefî ve Mâlikî kadıları Zeytune Camii'nin en üst derece müderrislerinden seçilmiştir. Hanefiler Perşembe, Mâlikîler pazartesi günü olmak üzere haftada bir gün iki mezhebin kadıları müftülerle toplanıp kazaî meseleleri çözüme kavuşturmuşlar, kadılar müftülerin görüşleriyle kayıtlı kalmamışlardır.⁵⁰ Davalarda davacı ve davalıya iki mezhepten birini tercih imkânı sunulması ve maslahata göre iki mezhebin hükümlerinden de istifade edilmesi, hukukî işleyişte ihtilaf ve karışıklık değil aksine esneklik ve zenginlik ortaya çıkarmıştır. Kadılar ilk önceleri hukukî sorunları evden halletmiş olsalar da bu durum hukukî işlerin karışmasına ve aksamasına sebep olmuş, neticede 1856 yılı itibarıyla şer'î mahkeme adıyla hususî bir mekan tahsis edilmiştir. Ülkenin bağımsızlığa kavuşmasının ardından 1376/1956 tarihinde bütün mahkemeler tek bir çatı altında toplanmış, şer'î mahkeme kadıları ise ilk derece mahkemeleri ve istinaf mahkemesinin yanı sıra yargıtayda görevlendirilmişlerdir.⁵¹

Siyâsî himaye süreciyle birlikte Tunus'a yerleşen ve hususen evlilik yoluyla ülkenin yerel kültürü ile kaynaşan Türklerin çok geçmeden ikinci ya da üçüncü nesilde ana dil olarak Arapça'yı benimsedikleri görülmektedir. Dil açısından bu denli bir süratle gerçekleşen evrilme sürecinin mezhepsel açıdan benzer bir netice ortaya çıkarmasındaki en önemli etken kanaatimizce Osmanlı himayesiyle başlayan Hanefî tedris faaliyetleri, iftâ müessesinin riyâsetini üstlenmeleri ve hukuk müessesesindeki resmî nüfûzudur. Aksi taktirde Osmanlı dönemi boyunca camii ve medreselerde fıkıh ve hadis gibi dinî ilimlerin tedrisatında, vaaz, hutbe ve dua gibi dinî ritüellerde veyahut askerî yazışmalarda Türkçe'nin kullanılmış olması mezhepsel aidiyetin devamında pek de etkili olmadığı söylenemez. Dayılar döneminde Türk neslinden dayı ve asker gibi bazı devlet erbabının Türkçe'ye vukûfiyetlerinin zayıflamasına binaen Hanefî camiilerinde hutbenin Türkçe ya da Arapça yapılması gerektiğine yönelik tartışmaların yaşanması da bunu teyit etmektedir. Bu doğrultuda Hammûde Paşa Camii gibi bazı camiilerde 1950'lere kadar -ne imam ne de cemaat

⁵⁰ İbnü'l-Hoca, *Şafahât min târîhî Tûnis*, 188-189; Şemmâm, *Hülasatu târîhî kazâ bi-Tûnis*, 27.

⁵¹ Şemmâm, *Hülasatu târîhî kazâ bi-Tûnis*, 23-27, 30.

tek kelime anlamasa da- ilk hutbenin Türkçe okunması⁵² kültürel muhafaza kaygısından ziyade konjoktürel bir durum olarak görünmektedir.

Hanefiliğin Osmanlı'nın Tunus'taki üç asırlık hakimiyeti süresince her ne kadar yaygınlık seviyesi açısından kayda değer bir gelişim kaydedemese de ülkenin yerleşik fikhî mezhebi haline geldiği görülmektedir. Tunus'un Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu gibi medenî kanunlaştırma çalışmalarında Mâlikî mezhebinin yanı sıra Hanefilikten me'huz pek hükmün yer alması bunu teyit etmektedir.⁵³ Diğer yandan Osmanlı himayesinden günümüze genel açıdan bakıldığında; ülkedeki iki mezhep ulemâsı arasında taassubiyet kokan bir çekişme ve ihtilafın olmadığı görülmektedir. Söz gelimi Hanefilerin fikhî tedrisat sürecinde her iki mezhebe yer vermeleri ve teliflerinde Mâlikî eserlerinden de istifade etmeleri bunu açıkça ortaya koymaktadır.⁵⁴ Benzer durum halk için de söz konusu olup hassaten günümüz Tunus halkının ibâdât ve muâmelata ilişkin dinî pratiklerinde Mâlikîlik ve Hanefilik şeklinde keskin bir mezhep ayrımı pek hissedilmemektedir. Şüphesiz her iki mezhebi de kucaklayıcı bu tür bir yaklaşımın yerleşmesinde ülkenin sömürge döneminin izleri de etkili olmuş hem siyâsiler hem de halk, mezhebî farklılıklar değil vatandaşlık bağı üzerinden tek saf olma şiarını benimsemişlerdir.⁵⁵

⁵² Beşrâvî, *Târîhu'l-lügati't-Türkiyye fi Tûnis*. 76.

⁵³ Tunus'un çağdaş kanunlaştırma faaliyetlerine fikhî mezheplerinin tesiri hakkında ayrıntılı bir okuma için bk. Eşi'atü'l-fikhî'l-Mâlikî 'ale'taknîni'l-medenî fi Tûnis *Sempoziumu*-23-24 Şubat 2019, nşr. Camiatü Tûnis el-Menâr (Tûnis: Vizâretü'ş-Şûni'd-Dîniyye et-Tûniyye, 2020); Muhammed b. İbrâhîm Bûzgaybe, *Hareketü taknîni fikhî'l-İslâmî bi'l-bilâdi't-Tûniyye 1857-1965* (b.y.: Merkezü'n-Neşri'l-Câmi'î, 2003); Reşîde el-Celâsî, "Mecelletü'l-ahvâli'ş-şahsiyye: Mürâkeme ve te'sîs", *Linkedin*, (Erişim 22 Ekim 2022)..

⁵⁴ Bu konuda bazı örnekler için bk. Hüseyin Hoca, *Zeyl*, 75-76; Senûsî, *Müsâmerâtü'z-zarîf*, 2/10, 129; Mahfûz, *Terâcimü'l-müellifin*, 4/162.

⁵⁵ Selâmî, "el-Mezhebü'l-Hanefî", (6 Temmuz 2021, 10:53).

3. Osmanlı Dönemi Tunus’unda Hanefilerin İftâ Müessesindeki Konumu

3.1. Tunus İftâ Müessesesi Tarihine Kısa Bir Bakış

Tunus’ta Hafsîler döneminde ülkenin resmî mezhebi olan Mâlikilik doğrultusunda müftü tayinleri yapılmış olmakla birlikte iftâ müessesesi tam anlamıyla bireysellikten kurtulabilmiş değildi. Osmanlı dönemiyle birlikte iftâ faaliyetleri büyük bir gelişme göstererek kurumsal bir boyut kazanmış, Dayılar döneminde Yûsuf Dayı (1610-1637) Hanefilerden Ramazan Efendi’yi Tunus’un resmî ilk müftüsü olarak tayin etmiştir. Murâdiler döneminde Hanefî ve Mâlikîlerden oluşan müftü sayısındaki artışa müteakip iftâ müessesinin yönetim sorumluluğunu ifade eden bir birim olarak *meşihatü'l-İslâm* ve bu müesseseden mesul en üst düzey kişi anlamında *müfti ekber* (en büyük müftü) ünvanı ihdas edilerek yönetime dair bütün mesuliyet Hanefîlere tevdi edilmiştir. Bu doğrultuda Abdülkebîr Turgus ilk *müfti ekber* ünvanını alan kişi iken, Hüseyinler dönemine gelindiğinde Hammûde Paşa’nın (1759-1814) insiyatifiyle bu ünvanın yerini *başmüftü*⁵⁶ almış, Muhammed el-Bârûdî bu ünvanı kullanan ilk kişi olmuştur. 1847’de Ahmed Bey tarafından alınan kararla Hanefî başmüftü *şeyhülislam* olarak tavsif edilmeye başlanarak 4. Muhammed Bayram ilk şeyhülislam ünvanını alan kişi olmuştur. Beyler dönemindeki Tunus beylerbeyliğinin Bâb- Âli’den bağımsız olduğunu teyit etmeye yönelik sembolik bir manayı ihtiva eden bu ünvan pek yaygınlaşmamış, zihinlerde başmüftü tabiri tedavülde kalmıştır. Belki de bu sebeple bu ünvan resmi kayıtlarda ilk zamanlar kullanılmamış, ilk kez Hanefî Ahmed b. el-Hoca’nın tayin edilmesiyle zikredilmeye başlanmıştır.

Üç asırdan fazla bir süre sadece Hanefîlere tahsis edilen şeyhülislamlık makamı, 1932 yılında Mâlikî Muhammed et-Tâhir b. Âşûr’un (öl. 1390/1970) şeyhülislam olarak tavsif edilmesiyle her iki mezhebe teşmil edilmiş ve bu uygulama 1956 yılında bütün mahkemelerin tek

⁵⁶ Devletin muhtelif birimlerinden en üst düzey sorumlu kişiyi niteleyen “Baş” kelimesi sadece müftü için değil, Baş kâtib, Baş bevâb, Baş ağa, Baş tabcî gibi diğer birimler için de kullanılmıştır. Bk. İbnü'l-Hoca, *Şafahât min târîhi Tûnis*, 212.

çatı altında toplanmasına yönelik karara kadar tedavülde kalmıştır. 1956 tarihli hukukî reformun akabinde Mâlikîlerden Muhammed el-Azîz Cuayd müftü olarak tayin edilirken 1957 yılında yapılan değişiklikle iftâ mekanizmasının riyasetini üstlenen kişi Tunus Cumhuriyeti Müftüsü ünvanını almıştır. Bu tarihten günümüze dek fetva müessesinin belli bir mezhebe inhisar edilmeksizin her iki mezhepten de müftü atamalarının olduğu görülmektedir.⁵⁷

3.2. Osmanlı Dönemi Tunus’unda İftâ Müessesesi Riyâsetini Üstlenen Hanefî Alimler⁵⁸

3.2.1. Ramazan Efendi (öl. 1040/1630-1631)

Kaynaklarda hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmayan Ramazan Efendi, 1030/1620 yılında Âsitane’den Tunus’a kadı tayin edilmiştir. Üç yıllık görev süresini tamamladıktan sonra ülkesine dönmek istemişse de Yûsuf Dayı Tunus’ta kalmasını talep etmiş ve Tunus’un tarihteki resmî ilk müftüsü olarak tayin edilmiştir. On yıllık iftâ görevinin yanı sıra Yûsufî Camii’nin ilk hatibi ve Yûsufiyye Medresesi’nin ilk müderrisidir. Kendisinden sonra görevini devralacak Ahmed eş-Şerîf, yetiştirdiği önemli Hanefî alimlerdenidir.⁵⁹

⁵⁷ İbnü’l-Hoca, *Safahât min târîhi Tûnis*, 211-216; Fâris Zâhir, “Neş’etü’l-mezhebi’l-Hanefî ve riâsetü’l-fetva’l-Hanefiyye fî ahdi’d-devleti’l-‘Osmâniyye ve mâ ba’dehâ bi-İfrîkiyâ: Tûnis hâliyen”, *Mecelletü’l-Bühûsi’l-‘ilmiyye ve’l-dirâsâti’l-İslâmiyye*, 10/2 (2017), 385-386.

⁵⁸ Bu konuda Tunus müftüleri hakkında en aydınlatici bilgileri sunan İbnü’l-Hoca’nın *Safahât min târîhi Tûnis* (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1986, 215-216) isimli eserini esas aldık.

⁵⁹ Hüseyin Hoca, *Zeyl*, 75; Senûsî, *Müsâmerâtü’z-zarîf*, 2/8; İbnü’l-Hoca, *Safahât min târîhi Tûnis*, 211; Zâhir, *Neş’etü’l-mezhebi’l-Hanefî*, 388.

3.2.2. Ahmed eş-Şerîf el-Hanefî⁶⁰

Hakkında kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmayan Ahmed eş-Şerîf, bizzat Tunus'ta yetişen ilk Türk asıllı Hanefî fukahâdandır. Hocası olan Ramazan Efendi'nin vefatının akabinde iftâ ve baş müderrislik görevlerini devralmış (1044/1634) ve altı yıl boyunca görevine devam etmiştir.⁶¹

3.2.3. Ahmed eş-Şerîf el-Endelûsî (öl. 1061/1650)

Aslen Endelüslü olan Ahmed eş-Şerîf, yaşadığı dönemde Endülüs'lü Müslümanların maruz kaldığı dini baskıdan kaçarak Osmanlı devlet merkezine gelmiştir. Bosna-Hersek ve Bursa'da belli bir süre ikamet ettiği bu dönemde, bölgenin önde gelen ulemâsının elinde fikhî liyakatini tamamladıktan sonra Tunus'a yerleşmiştir. 1051/1641 yılında iftâ müessesinin yanı sıra Şemmâiyye Medresesi'nde baş müderrislik görevini üstlenmiştir. Hanefî müftüler içinde kendinden sonra ifta ve müderrislik faaliyetlerini üstlenecek kişiyi tayin eden ilk kişidir. Fikhî bir meselede İmam Muhammed'in müferrit bir görüşünü tasvip etmesinden ötürü küfürle itham edilmiştir. Bu olay üzerine vefatına kadar sadece müderrislik görevine devam etmiştir.⁶²

3.2.4. Muhammed b. Mustafa el-Ezherî (öl. 1067/1656)

İbn Zerrük adıyla meşhur olan Muhammed el-Ezherî, Ezher Camii'nde Malikî fakih İbrâhim el-Lekânî (öl. 1041/1632) gibi dönemin önemli alimlerinin yanında ilim tahsilini tamamlamış, Hammûde Paşa döneminde Trablus'tan Tunus'a geldiğinde devlet ricali tarafından büyük bir ikram ve iltifata nâil olmuştur. Kendisine şeyhülislamlık görevinin yanı sıra Yusufiye Camii hatipliği tevdi edilmiştir (1061/1650).⁶³

⁶⁰ Tabakât eserlerinde vefat tarihine dair bir bilgi bulunmamaktadır.

⁶¹ Hüseyin Hoca, *Zeyl*, 76; Senûsî, *Müsâmerâtü'z-zarîf*, 2/8-9.

⁶² Hüseyin Hoca, *Zeyl*, 76-77; Senûsî, *Müsâmerâtü'z-zarîf*, 2/9-10; Mahfûz, *Terâcimü'l-müellifin*, 3/175-177.

⁶³ Hüseyin Hoca, *Zeyl*, 77-78; Senûsî, *Müsâmerâtü'z-zarîf*, 2/10.

3.2.5. Mustafa b. Abdilkerim el-Binzertı (öl. 1106/1695-1696)

Babası Abdülkerim el-Binzertı, Tunus'un Binzert şehrinden başkent Tunus'a gelip yerleşmiş, başkentte hem müderrislik hem de Kasba Camii'nde hatiplik yapmıştır. Oğlu Mustafa el-Binzertı ise küçük yaştan itibaren Ahmed eş-Şerif ile fıkıh tedrisatına başlayarak hocasından sonra Yüsüfiye Camii'ndeki ilmî riyaseti üstlenmiş, imamlık görevinin yanı sıra önemli pek çok fıkıh kitabını okutmuştur. Muhammed el-Ezheri'den sonra iftâ görevini devralan Mustafa el-Binzertı (1067/1656), 1075/1664 yılında azledildikten sonra hac farızasını yerine getirmiştir. Döndükten sonra Kasba Camii'nin hatipliğini üstlenmiş, Hanefî alim Muhammed b. Şaban'ın (öl. 1097/1686) vefatının akabinde onun halefi olarak Paşa Camii'nin hatiplik ve imamet görevini devralmıştır. 1106/1694 yılında devlet adamlarından biri tarafından katledilmiştir.⁶⁴

3.2.6. Yüsuf b. Turgut el-Ekber (öl. 1088/1677-1678)

Osmanlı devlet merkezinden Tunus'a gelen Yüsuf b. Turgut, dönemin Hanefî alimi Muhammed b. Şaban'dan fıkıh dersleri almıştır. Belli bir dönem vekaleten kadılık görevini üstlenmiş (1071/1660), çok geçmeden Mustafa b. Abdilkerim'in yerine şeyhülislam atanmıştır. Bu dönemde Hammûde Paşa'nın torunları Ali Bey ile Muhammed Bey arasında zuhur eden bir fitne müftülerin durumunu da etkilemiş, dönemin Mâlikî müftüsü kaçmayı başarsa da Hanefî müftü Yüsuf b. Turgut, Muhammed Bey tarafından katledilmiştir (1088/1677).⁶⁵

3.2.7. Abdülkebîr b. Yüsuf b. Turgut (öl. 1133/1720)

Abdülkebîr Turgut, fikhî liyakatini babasının yanı sıra dönemin Hanefî alimi Muhammed b. Şaban'dan aldığı fıkıh dersleriyle elde etmiştir. Dönemin devlet erkanından Muhammed Bey, babası Yüsuf b. Turgut'un katledilmesine yönelik verdiği emirden pişmanlık duyması üzerine kendisine iftâ sorumluluğunu ve Yüsufî Camii'nde imamet

⁶⁴ Hüseyin Hoca, *Zeyl*, 85-86; Senûsî, *Müsâmerâtü'z-zarîf*, 2/10-11.

⁶⁵ Hüseyin Hoca, *Zeyl*, 87-88; Senûsî, *Müsâmerâtü'z-zarîf*, 2/11-13.

görevini tevdi etmiştir (1089/1678). 1110/1698 yılında görevinden azledilmiş olsa da kısa bir süre sonra yeni müftü Ali es-Sûfi'nin yanı sıra ikinci Hanefî kadı olarak tekrar atanmıştır.⁶⁶

3.2.8. Şeyh Ali es-Sûfi (öl. 1143/1730)

1058/1648 yılında doğan Ebû'l-Hasen Ali es-Sûfi'nin hocaları arasında dönemin Tunuslu Hanefî alimleri Ahmed eş-Şerîf, Mustafa b. Abdilkerîm, Yûsuf Turgut el-Ekber, İbrâhîm el-Endelûsî, Âşûr Kostantî bulunmaktadır. İlmî ve zühdünden dolayı sûfi nispesiyle anılmıştır. Muhtelif kurumlarda üstlendiği müderrislik ve hatiplik görevinin yanı sıra Yûsuf Turgut'un müftülükten azledilmesinin akabinde şeyhülislam olarak tayin edilmiş, kısa bir süre sonra kendisiyle bu görevi müştereken yürütmeye başlamıştır (1110/1698). Turgut'un vefatının akabinde şeyhülisamlık görevini vefatına dek tek başına devam ettirmiştir.⁶⁷

3.2.9. Yûsuf Turgut el-Asgar (öl. 1156/1743-1744)

Tam adı Ebû'l-Mehâsin Yûsuf b. Abdilkebîr b. Yûsuf b. Turgut'tur. İlk fikhî tedrisatına babası Abdülkebîr Turgut'un yanında başlamış, Ali es-Sûfi, Mahmûd Mehtâr (öl. 1124/1712), Kâsım el-Cübbâî, Mahmud Gamârî (öl. 1119/1708) ve Muhammed b. Hüseyin b. Bayram gibi dönemin Hanefî alimlerinden ders almıştır. Babasının vefatının akabinde boşalan iftâ mansıbını üstlenmiş (1133/1720), Ali Sûfi'nin vefatıyla şeyhülisamlık görevini tek başına devam ettirmiştir.⁶⁸

3.2.10. Muhammed Arnaûd⁶⁹

Ebû Abdullah Muhammed Arnaûd, yaşadığı dönemde Tunus'taki Hanefî fukahânın önde gelen isimlerinden biridir. Yûsuf Turgut'un vefatının akabinde şeyhülisamlık görevini, bir yıl sonra da Şemmâiyye Medresesi'nin baş müderrislik görevini devralmıştır

⁶⁶ Hüseyin Hoca, *Zeyl*, 126-127; Senûsî, *Müsâmerâtü'z-zarîf*, 2/12-16.

⁶⁷ Hüseyin Hoca, *Zeyl*, 130-132; Senûsî, *Müsâmerâtü'z-zarîf*, 2/16-17.

⁶⁸ Senûsî, *Müsâmerâtü'z-zarîf*, 2/17-18.

⁶⁹ Tabakât eserlerinde vefat tarihine dair bir bilgi bulunmamaktadır.

(1156/1743). Kendisine emanet edilen yüklü miktar parayı zimmetine geçirdiğine yönelik asılsız ithamlardan ötürü bir süre hapsedilmiştir. Beraat ettikten sonra vefatına dek hiçbir resmî görev kabul etmemiştir.⁷⁰

3.2.11. Hüseyin el-Bârûdî (öl. 1186/1773)

Tam adı Ebû Muhammed Hüseyin b. İbrahim b. Muhammed el-Bârûdî'dir. Aslen Yunanistan'ın Mora Yarımadası'na mensuptur. Babası Tunus'un fethi sırasında Türk ordusu ile Tunus'a gelmiştir. İlimle temayüz etmiş bir ailede yetişmiş Bârûdî, yaşadığı dönemde Zeytune Camii'nin önde gelen Hanefi hocalarından tedrisatta bulduktan sonra Zeytune Camii'nde müderrisliğe başlamıştır. Bir süre siyasilerle yaşadığı sorunlar nedeniyle Zağvan şehrine sürgüne yollanmış olsa da kısa süre sonra görevine dönmüştür. Muhammed Arnâüd'un akabinde Hanefi şeyhülislamlığını üstlenmiştir (1177/1764). Fikhî meselelere dair pek çok risalesi mevcuttur.⁷¹

3.2.12. I. Muhammed Bayram (öl. 1214/1800)

Asıl adı Ebû Abdullah Muhammed b. Hüseyin b. Ahmed b. Muhammed b. Hüseyin Bayram'dır. Dedesi, Sinan Paşa komutasındaki Türk ordusuyla birlikte İstanbul'dan Tunus'a gelmiş ve fetih akabinde Tunuslu bir bayanla evlenerek buraya yerleşmiştir (981/1573). Dönemin Hanefî fakihî Hüseyin Barûdî'nin yanında fikhî liyakatini tamamlamış olan I. Bayram, bir dönem siyâsî otorite ile yaşadığı problemler nedeniyle hapiste bulunan babasının yerine hapsedilmiştir. Bu olumsuz süreci lehine kullanmış, hapiste bulunduğu sürece fıkıh kitaplarını mütalaa ederek bazı eserler telif etmiştir. Tahliyesinin akabinde bir süre Hanefî medreselerinde müderrislik yapmış (1167/1754), kısa bir zaman sonra dönemin paşası tarafından ikinci Hanefî müftü olarak tayin edilmiştir (1169/1756). Hocası Hüseyin Barûdî'nin vefatını müteakip Ali Paşa tarafından şeyhülislam olarak atanmıştır (1186/1773). Ömrünü fıkıh tedrisatı, telif ve fetva işlerine

⁷⁰ Senûsî, *Müsâmerâtü'z-zarîf*, 2/23-24.

⁷¹ Senûsî, *Müsâmerâtü'z-zarîf*, 2/25-30; Mahfûz, *Terâcimü'l-müellifin*, 1/72.

hasretmiş, başta aile fertleri olmak üzere pek çok talebe yetiştirmiştir. *Buğyetü's-sâil fi'htisâri enfe'i'l-vesâil* isimli meşhur eserinin yanı sıra fıkıhla ilgili pek çok risalesi mevcuttur.⁷²

3.2.13. Muhammed el-Bârûdî (öl. 1215/1800)

Asıl adı Ebû Abdullah Muhammed b. Hüseyin el-Bârûdî'dir. Başta babası Hüseyin Barûdî olmak üzere dönemin Tunuslu ulemâsının yanında fikhî liyakatini tamamlamıştır. Zeytûne ve Şemmâiyye medreselerinde fıkıh ve fıkıh usûlü dersleri vermiştir. 1190/1777 yılında üçüncü Hanefî müftü, I. Bayram'ın vefatının ardından ikinci Hanefî müftü olarak tayin edilmiştir (1214/1800). Hammûde Paşa ile akrabalık bağı olması nedeniyle siyâsî otorite nezdinde büyük bir saygı ve ikrama nail olmuştur.⁷³

3.2.14. II. Muhammed Bayram (öl. 1247/1831)

Asıl adı Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin b. Ahmed b. Muhammed b. Hüseyin Bayram olmakla birlikte II. Bayram lakabıyla meşhur olmuştur. Başta babası olmak üzere dönemin meşhur alimlerinden istifade etmiş, on sekiz yaşında babasının vekili olarak muhtelif medrese ve camiilerde ders vermeye başlamıştır. Belli dönemlerde kadılık mansıbını üstlenmiş, babasının vefatından Bârûdî'nin yanı sıra ikinci şeyhülislam olarak atanmıştır (1214/1800). Fıkıhla ilgili pek çok risalesi mevcuttur.⁷⁴

3.2.15. III. Muhammed Bayram (öl. 1259/1843)

Asıl adı Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Bayram'dır. Babası başta olmak üzere Tunuslu alimlerin elinde yetişmiş, aklî ve naklî ilimlere vakıf olmuştur. Muhtelif medrese ve camilerde müderrislik ve hatiplik yapmış, henüz otuz yaşına

⁷² Senûsî, *Müsâmerâtü'z-zarîf*, 2/30-36; Mahfûz, *Terâcimü'l-müellifin*, 1/132.

⁷³ İbn Ebü'd-Diyâf, *İthâfî ehli'z-zamân*, 7/40, 8/73; Senûsî, *Müsâmerâtü'z-zarîf*, 2/40-41; Mahfûz, *Terâcimü'l-müellifin*, 1/74.

⁷⁴ İbn Ebü'd-Diyâf, *İthâfî ehli'z-zamân*, 7/159; Senûsî, *Müsâmerâtü'z-zarîf*, 2/43-60; Mahfûz, *Terâcimü'l-müellifin*, 1/132-135.

gelmeden Tunus'un üçüncü müftüsü olarak tayin edilmiştir. İbnü'l-Hoca'nın vefatıyla birlikte ikinci müftü mertebesine yükselmiş (1241/1825), ardından da şeyhülislamlığa terfi etmiştir (1247/1831) Vefatına dek görevine devam etmiştir.⁷⁵

3.2.16. IV. Muhammed Bayram (öl. 1278/1861)

Bayram ailesinden Tunus şeyhülislamlığına atanan dördüncü kişidir. Babası ve dedesinin ilmî murakabesi altında yetişen IV. Bayram, on sekiz yaşında müderrisliğe başlamıştır. Yirmi yedi yaşında Tunus'un üçüncü Hanefî müftüsü olarak tayin edilmiş (1247/1831), babasının vefatının akabinde şeyhülislamlığı devralmıştır (1259/1843). Şeyhülislam rütbesinin resmî olarak kendisine izafe edildiği ilk kişidir. İlmî faaliyetlerinin yanı sıra ömrünün son dönemlerinde siyâsî yönü ağırlık basan bazı görevler üstlenmiştir.⁷⁶

3.2.17. Muhammed b. el-Hoca (öl. 1279/1862)

Asıl adı Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Hamûda b. Muhammed b. Ali'dir. Babası II. Bayram başta olmak üzere Zeytune Camii'nin önde gelen ulemâsının yanında fikhî liyakatini elde etmiştir. Zeytune Camii ve Şemmaiyye Medresesi'nde müderrislik yapmanın yanı sıra bazı camiilerde hatiplik ve imamet görevlerini üstlenmiştir. Sekiz yıl boyunca kadılık mansıbını üstlenmekle birlikte bir süre sonra ikinci müftü (1259/1843), IV. Bayram'ın vefatının ardından şeyhülislam tayin edilmiştir (1278/1861).⁷⁷

3.2.18. Muhammed Muaviye (öl. 1294/1877)

Asıl adı Ebû Abdullah Muhammed b. Mahmûd b. Muhammed b. Mustafa b. Hüseyin'dir. Ailesi Osmanlı devlet merkezinden Tunus'a

⁷⁵ İbn Ebü'd-Diyâf, *İthâfî ehli'z-zamân*, 8/54; Senûsî, *Müsâmerâtü'z-zarîf*, 2/87-93; Mahfûz, *Terâcimü'l-müellifîn*, 1/136-137.

⁷⁶ Senûsî, *Müsâmerâtü'z-zarîf*, 2/98-101; Mahfûz, *Terâcimü'l-müellifîn*, 1/137-142.

⁷⁷ İbn Ebü'd-Diyâf, *İthâfî ehli'z-zamân*, 8/127-129; Senûsî, *Müsâmerâtü'z-zarîf*, 2/106-110; Mahfûz, *Terâcimü'l-müellifîn*, 2/257-258.

gelmiştir. Muhammed Muaviye, Bayram ailesi başta olmak üzere dönemin önde gelen ulemâsının yanında edindiği fikhî liyakati ile bir süre hatiplik ve müderrislik yapmış, 1279/1862 yılında şeyhülislamlığa atanmıştır.⁷⁸

3.2.19. Ahmed b. el-Hoca (öl. 1313/1895)

Asıl adı Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Hammûde b. Muhammed b. Ali el-Hoca'dır. İlk ilmî tedrisatına babasıyla başlamış, dönemin önde gelen Hanefî ve Mâlikî ulemâsından istifade etmiştir. Hem akli hem de nakli ilimlerde liyakat sahibi olduktan sonra Zeytûne Camii, Şemmâiyye Medresesi gibi dönemin önde gelen ilim merkezlerinde müderrislik yapmış, 1277/1860'da kadılık, 1279/1862'de üçüncü Tunus müftüsü olarak tayin edilmiştir. Yetiştirdiği pek çok talebenin içinde Tunuslu tarihçi Senûsî gibi önemli isimler bulunmaktadır. 1294/1877'de Muhammed Muaviye'nin vefatıyla Hanefî şeyhülislamlığına atanmış, vefatına dek görevini sürdürmüştür. *Fetâvâ*, *Şerhu Manzûmeti Muhâbbî fi'l-fikh* gibi bazı eserler telif etmenin yanı sıra babasının *Dürer'e* yazdığı haşiyeyi tamamlamaya çalışmıştır.⁷⁹

3.2.20. Ahmed Küreym (öl.1315/1897)

Asıl adı Ebü'l-Abbas Ahmed b. Mahmûd b. Abdilkerîm'dir. Ailesi Türklerin üst düzey asker ailelerinden olup anne tarafından eski şeyhülislamlardan Turgut ailesine mensuptur. Muhammed Muaviye, Muhammed b. el-Hoca, Muhammed b. Âşûr (öl. 1110/1889) gibi dönemin önde gelen ulemâsından ilim tahsil etmiş, dinî ilimlere vukûfiyetinin akabinde muhtelif camii ve medreselerde hatiplik ve müderrislik yapmıştır. Ahmed b. el-Hoca'nın vefatının ardından Hanefî şeyhülislamlığına getirilmiştir. Fıkıhla ilgili telifleri arasında *el-Künûzu'l-fikhîyye*, *el-Fetâvâ Ahmediyye* gibi eserler bulunan Ahmed Küreym,

⁷⁸ Senûsî, *Müsâmerâtü'z-zarîf*, 2/119-121.

⁷⁹ İbn Ebü'd-Diyâf, *İthâfû ehlî'z-zamân*, 7/142; Senûsî, *Müsâmerâtü'z-zarîf*, 2/128-136; Green, *Ulemâü't-Tûnisîyyûn*, 322.

eserlerinde fikhî hükümleri usûlî kaideler ile irtibatlandırmaya çalışmış, ayrıca Hanefî ve Mâlikî mezhebi arasındaki ihtilaf noktalarını izah etmiştir.⁸⁰

Tunus'un Bardo Anlaşması ile Osmanlı hakimiyetinden çıkarak Fransız sömürgesi haline geldiği süreçten (1881) bağımsızlığına kavuşması (1956) ve günümüze gelinceye dek iftâ müessesesinin sorumluluğunu üstlenen Hanefî ulemâ görev süreleri ile birlikte şöyle sıralanabilir: Muhammed b. Mustafa Bayram (1897-1900),⁸¹ Mahmûd b. el-Hoca (1900-1911), Ahmed Bayram (öl. 1911-1932), Muhammed b. Yûsuf (1932-1939), Tayyib Bayram (1939-1942), Muhammed es-Sâlih b. Murâd (1942-1947), Muhammed Demirci (1947-1948), Muhammed Abbas (1948-1956), Muhammed el-Azîz Cuayd (1956-1960), Muhammed el-Fâdil b. Âşûr (1960-1970), Muhammed el-Hâdî b. el-Kâdî (1970-1975), Muhammed el-Habîb b. el-Hoca (1975-1983), Muhammed el-Muhtâr es-Sellâmî (1983-1998).⁸²

Sonuç

Günümüzde Tunus topraklarını içine alan İfrikiya bölgesi, Mağrib Fıkıh Havzası'nda fıkıh mezheplerinin intikal ettiği ilk merkezi noktadır. Birbirine yakın zaman diliminde bölgede ilk tanınan fıkıh mezhepleri olan Mâlikîlik ve Hanefîliğin yaygınlaşması için Tunus gayet elverişli bir zemin teşkil etmiştir. Hanefîlik ilk merhalede İbn Ferrûh,

⁸⁰ Mahfûz, *Terâcimü'l-müellifin*, 4/161-164.

⁸¹ İbnü'l-Hoca'nın Hanefî şeyhülislamı sıralamasında yer alan Muhammed b. Mustafa Bayram V. Bayram olarak meşhurdur. III. Bayram'ın torunu, IV. Bayram'ın yeğenidir. Meşihatlık mansıbını üstlenen bütün Hanefîlerin müstakil bir başlıkla tercemesine yer verilen *Müesâmerâtü'z-zarîf* te hakkında özel bir bölüm yer almamakta, sadece Ahmed Küreym'in tercemesi takdim edilirken kendisinden sonra V. Bayram'ın iftâ mansıbını devraldığı zikredilmektedir. Hakkında müstakil bir başlık altında tafsilatlı tercemesi verilen *Terâcimü'l-müellifin*'de ise iftâ göreviyle ilgili herhangi bir malumat yer almamaktadır. Zikredilen bilgilere göre dinî ilimlerden ziyade siyâsî ve ictimâî meselelere ilgi duyan ve bu alanlarda faaliyet gösteren V. Bayram, ömrünün önemli bir kısmında Avrupa ve Mısır'da bulunmuş ve Mısır'da vefat etmiştir. Bk. Senûsî, *Müesâmerâtü'z-zarîf*, 2/141; Mahfûz, *Terâcimü'l-müellifin*, 4/143-147; Green, *Ulemâü't-Tûnisîyyîn*, 347.

⁸² İbnü'l-Hoca, *Şafahât min târîhi Tûnis*, 216, dip. 5.

Abdullah b. Esed gibi bazı fukahânın ilmî gayretleriyle bölgede tanınmaya yüz tutmuşken mezhebin etki alanı açısından yükselişe geçmesinde daha ziyade siyâsî şartlar etkili olmuştur. Bu minvalde ülkede belli dönemlerdeki siyâsî otoritenin referansı ile Hanefiler hususen kaza müessesinde nüfûz sahibi olmuşlardır. Ancak siyâsî otoritenin bu mezhebî meyli toplumda büyük ölçüde yer bulmamış, yaygınlık açısından Hanefilik Mâlikîliğe göre sınırlı bir alanda varlığını ikame etmiştir. Buna rağmen Hanefilerin nüfûzu takriben 5./11. asra kadar devam etmiştir.

Hanefiliğin İfrîkiya'daki hissedilir varlık sürecinin zayıflamaya yüz tutmasında ise hususen iki faktör etkili olmuştur. Bunlardan biri Hanefilere ait ders halkaları, münazara meclisleri, müntesip sayısı ve telif faaliyetlerinin ilgili yüzyıla gelindiğinde oldukça azalmasıdır. Mezhepsel düşüşün bir diğer yönünün de siyâsî otoritenin iradesi ile izah edilmesi mümkün gözükmemektedir. Siyâsîlerin tensibi ile Mâlikî fukahânın 5./11. yy. itibariyle hukuk müessesinde etkin rol üstlenmesi, bariz bir şekilde iki mezhep arasındaki dengenin Mâlikîlik lehine değişmesini sağlamıştır.

Bundan sonraki beş asırlık zaman dilimi boyunca zayıflayan Hanefî varlığının en fazla silikleştiği dönem olan 900/1500'li yıllar, aynı zamanda mezhebin ülkede yeniden neşv-ü nemâ bulacağı bir dönüm noktasına tekabül etmektedir. Zira 10./16. yy. itibariyle Osmanlı Devleti'nin siyâsî hakimiyetine giren Tunus açısından bu himaye salt siyâsî bir değişim değil, aynı zamanda sosyal ve hukukî yaşamda Hanefî mezhebinin varlığının yeniden hissedilmeye başlandığı ve mezhepsel çoğulculuğun istikrar kazanacağı dönemin başlangıcıdır. Himaye ile birlikte Tunus'a yerleşen ve çok geçmeden ana dil Arapça olacak şekilde yerel kültürle kaynaşan Türk askerlerinin nesilleri günümüze dek mezhebî muhafazakârlıklarını devam ettirmişlerdir.

Bu aidiyetin istikrarlı şekilde devamında ise kanaatimizce özellikle iki husus oldukça etkili olmuştur: Ülkedeki Osmanlı siyâsîlerinin Hanefî tebaaya münhasıran camii ve medreseler inşa ettirmeleri, Hanefî ahkâmının tedavülde kalmasında etkili olduğu gibi buralarda gerçekleşen fıkıh tedrisatı mezhebin ilmî yönünün öğrenilmesi ve gelecek

nesillere aktarılmasında öncü rol üstlenmiştir. Nitekim tedris faaliyetlerine yönelik gayretler çok geçmeden bizzat bu bölgede yetişen Hanefî fukahânın çabalarıyla güçlenmiştir. Diğer yandan Osmanlı'nın fethettiği bölgelerde izlediği siyaset gereği Hanefiliğin hukuk müessesinde resmî mezhep olarak kabul edilmesi de mezhebî aidiyetin devamında etkili olan diğer bir husustur. Bu minvalde Tunus'un himaye sonrası ilk dönemlerinde kadılık mansıbı asaleten Hanefilere tahsis edilmiş, bir müddet sonra Mâlikîlerin de dahil edilmesiyle ülkede iki mezhep çerçevesinde işleyen bir hukuk müessesesi teşekkül etmiştir. Ancak genel olarak bakıldığında Osmanlı hakimiyeti boyunca devlet erkânının müntesibi olduğu Hanefî mezhebî ulemâsının iftâ müessesesinde şeyhülislam olmaları, Zeytune Camii'ndeki ilmi riyâsetleri ve resmî protokoldeki öncelikleri önünde bulundurulduğunda, Hanefî fukahânın siyâsî otorite nezdinde evleviyet sahibi oldukları söylenebilir.

Tunus'un Osmanlı Devleti ile siyâsî bağının koparak sömürge dönemine girmesinden (1881) bağımsızlığına kavuşmasına (1956) dek geçen sürede Hanefilerin hukuk sistemindeki konumu açısından gözle görünür bir değişim yaşanmamıştır. İftâ müessesinde üç asırdan fazla bir süre Hanefilere yönelik işletilen pozitif ayrımcılık, görünen o ki bir anda bitmemiş, iftâ müessesesi ancak 1932 yılında Mâlikî Muhammed et-Tâhir b. Âşûr'un şeyhülislam olarak atanmasıyla her iki mezhebî de çatısına almıştır. 1957 yılından günümüze dek Tunus Cumhuriyeti Müftüsü adıyla belli bir mezhebe inhisar edilmeksizin her iki mezhepten müftü atamalarının gerçekleşmesi ise ülkede resmî olarak mezhebî bir meyil veya taltifin olmadığı göstermektedir.

Hanefilik Osmanlı'nın Tunus'taki üç asırlık hakimiyeti süresince her ne kadar yaygınlık seviyesi açısından kayda değer bir gelişim kaydedemese de ülkenin aslı ve yerleşik fikhî mezhebî haline gelmiştir. Hususen çağdaş kanunlaştırma faaliyetlerinde Hanefilikten me'huz pek çok ahkama yer verilmesi, halkın dinî pratiklerinde keskin mezhep ayrımının hissedilmemesi, ülkede mezhepsel çoğulculuğun istikrar kazandığını ve Hanefiliğin oransal azlığa rağmen ülkenin yerleşik mezhebî olarak kabul edildiğini göstermektedir. Şüphesiz bunda Hanefilerin üç asır boyunca ülkedeki fıkıh tedrisatı, hukuk müessesesi

ve iftâ müessesinde sahip oldukları rolün önemi yadsınamaz. Ancak bununla birlikte her iki mezhebi bütünleştirici bu tür bir bakış açısının yerleşmesinde ülkedeki sömürge döneminin izleri de etkili olmuş, Tunus toplumu mezhebî farklılıklar değil, vatandaşlık bağı üzerinden bir bütün olma şiarını benimsemiştir.

Kaynakça

- Acar, Abdullah. "Endülüs'ü Hanefî Mezhebi ile Tanıştıran İlk Fakih: Abdullâh b. Ferrûh ve Öğrenci Silsilesi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/2 (2019), 585-607.
- Ahmed Teymur Paşa, Ahmed b. İsmâîl b. Muhammed Kâşif et-Teymûr. *Nazra Târîhiyye fî huşûli'l-mezâhibi'l-fıkhiyyeti'l-erba'a*. Beyrut: Dâru'l-Kadirî, 1411/1990.
- Alibekiroğlu, Fatmanur. *Tarihsel Süreçte Hanefîlik-Mu'tezile İlişkisi*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Beşrâvî, Muhammed Fâdîl. *Târîhu'l-lügati't-Türkiyye fî Tûnis*. Tunis: Menşûrâtü Müesseseti't-Temîmî, 2018.
- Bozbaş, Fatıha. *Fethinden Günümüze Mısır'da Fıkıh Tarihi*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2019.
- Bûzgaybe, Muhammed b. İbrâhîm. *Hareketü takvîni fıkhi'l-İslâmî bi'l-bilâdi't-Tûnisyye 1857-1965*. b.y.: Merkezü'n-Neşri'l-Câmî'î, 2003.
- Celâsî, Reşîde. "Mecelletü'l-ahvâlî's-şahsiyye: Mürâkeme ve te'sîs". *LinkedIn*. Erişim: 22 Ekim 2022. <https://www.linkedin.com/pulse/-مجلة-الأحوال-rachida-jelassi/?originalSubdomain=ae> .
- Debbâğ, Abdurrahman b. Muhammed b. Alî el-Ensârî. *Me'âlimü'l-îmân fî ma'rîfeti ehli'l-Kayrevan*. thk. İbrahim Şebbûh. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1388/1968.
- Ebû Bekr el-Mâlikî, Abdullâh b. Muhammed. *Riyazü'n-nüfûs fî tabakâti 'ulemâ'i Kayrevân ve İfrîkiyye*. nşr. Beşîr el-Bekkûş. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1414/1994.
- Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ. *Ebû Hanîfe hayâtuhû ve 'asruhû ârâuhû ve fıkhuhû*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1955.
- Ebü'l-Arab, Muhammed b. Ahmed et-Temîmî. *Tabakâtü 'ulemâ'i İfrîkiyye*. b.y.: Dâru'l-Kitabi'l-Lübnânî, ts.
- Ebü'l-Arab, Muhammed b. Ahmed et-Temîmî. *Tabakâtü 'ulemâ'i Tûnis*. b.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, ts.

- Eşî'atü'l-fıkhi'l-Mâlikî 'ale'taknîni'l-medenî fi Tûnis Sempozyumu 23-24 Şubat 2019.* nşr. Camiatü Tûnis el-Menâr. Tûnis: Vizâretü'ş-Şû'ni'd-dîniyye et-Tûnisiyye, 2020.
- Green, Arnold H.. *el-Ulemâü't-Tûnisiyyûn 1873-1915.* trc. Hafnâvî Amâyi-riyye v.dğr. Tunis: el-Mecme'u't-Tûnisî, 1416/1995.
- Hizmetli, Sabri. "Osmanlı Yönetimi Döneminde Tunus ve Cezayir'in Eğitim ve Kültür Tarihine Genel Bir Bakış". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (1992), 1-21.
- Hüseyin Hoca, Ebû Abdillâh el-Hâc Hüseyin b. Alî b. Süleymân el-Hanefî. *ez-Zeyl li-Kitâbi beşâ'iri ehli'l-îmân fi fütühâti âli 'Osmân.* Tunis: Matbaatu Resmîyye, 1336/1908.
- İbn Ebü'd-Diyâf, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebi'd-Diyâf b. Ömer. *İthâfü ehli'z-zamân bi-ahbâri mülûki Tûnis ve 'ahdi'l-emân.* 8 Cilt. b.y.: Dâru'l-Arabiyye, 1999.
- İbn Ferhûn, Ebü'l-Vefâ Burhânüddîn İbrâhîm b. Alî b Muhammed el-Ceyyânî. *ed-Dîbâcü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yâni 'ulemâ'i'l-mezheb.* nşr. Muhammed el-Ahmedî. 2 Cilt. Kahire: Dâru't-Türâs, ts.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muammer b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî. *Vefeyâtü'l-'ayân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân.* thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1977.
- İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik.* London: Matbaatu Beril, 1889.
- İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Alî b. Hibetillâh b. Alî el-İclî. *el-İkmâl fi ref'i'l-irtiyâb 'ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif mine'l-esmâ' ve'l-künâ ve'l-ensâb.* thk. Nâyif el-Abbâsî v.dğr. 8 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- İbn Yûnus, Ebû Saîd Abdurrahmân b. Ahmed b. Yûnus es-Sadeî. *Târîhu İbn Yûnus.* thk. Abdülfettâh Fethî Abdülfettâh. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Kâmil fi't-târîh.* thk. Ebü'l-Fidâ Abdullâh el-Kâdî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987.
- İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf el-Ezdî. *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs.* thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 2 Cilt. b.y.: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1429/2008.
- İbnü'l-Hoca, Muhammed b. Muhammed el-Beşîr b. Muhammed. *Târîhu me'âlimi't-tevhîd fi'l-kadîm ve fi'l-cedîd.* Tunis: Matbaatu Tûnisiyye, 1358/1939.
- İbnü'l-Hoca, Muhammed b. Muhammed el-Beşîr b. Muhammed. *Safahât min târîhi Tûnis.* Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1986.

- İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer el-Bekrî. *Târîhu İbni'l-Verdî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.
- Kādî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsa el-Yahsubî. *Tertîbü'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*. thk. Abdülkâdir es-Sahrâvî. 8 Cilt. Mağrib: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şüûni'l-İslâmiyye, 1403/1983.
- Kallek, Cengiz. "Esed b. Furat". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/366-367. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Karadağ, Bekir. "Hicrî Beşinci Asra Kadar Kuzey Afrika'da Hanefilik". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/35 (2019), 75-100.
- Koloğlu, Orhan Şener. "Mu'tezile'nin Temel Öğretileri". *İslâmî İlimler Dergisi* 12/ (2017), 43-80.
- Kureşî, Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Muhammed. *el-Cevâhiru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*. thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 5 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1413/1993.
- Mağşîş, Abdülmâlik. "Cühûdu 'ulemâ'i'l-Mağrib fi'l-hifâz 'alâ mezhebi'l-İmâm Mâlik fi'l-ahdi'l-Ubeydî". *el-Mi'jâr* 18/36 (2014) 345-374.
- Mahfûz, Muhammed. *Terâcimü'l-müellifini't-Tûnisîyyîn*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.
- Makrîzî, Ebû Muhammed Ahmed b. Alî b. Abdülkâdir b. Muhammed. *el-Mevâ'iz ve'l-ictibâr bi-(fi) zikri'l-hutât ve'l-âşâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1998.
- Maksudoğlu, Mehmet. "Bey". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/12-13. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*. Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Öz, Mustafa. "Tafdîl". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/369-371. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Selâmî, Sıdk. "el-Mezhebü'l-Hanefî bi-Tûnis mine'l-iyâle ile'l-cumhûriyye". *Facebook*. 6 Temmuz 2021, 10:00. Erişim 6 Temmuz 2021. <https://www.facebook.com/100067912175932/videos/172732708226584>.
- Selâvî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Halid b. Hammâd en-Nâsırî. *Kitâbü'l-İstikşâ li-ahbâri düveli'l-Mağribi'l-Akşâ*. Nşr. Ca'fer Nâsırî. 9 Cilt. b.y.: Dâru'l-Beyzâ, 1954.
- Senûsî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Osmân b. Muhammed. *Müsâmerâtü'z-zarîf bi-hüsnî't-ta'rif*. Nşr. Muhammed eş-Şâzelî en-Neyfer. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.

- Şahin, Şamil. "Osmanlı Döneminde Tunus'ta Hanefilerle Hanbelilerin Birlikte Yaşama Uygulamaları", *İmam-ı Azam ve Birlikte Yaşama Hukuku*. 225-242. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Basımevi, 2015.
- Şemmâm, Mahmûd. *Hülasatu târihi kazâ bi-Tûnis*. Tunis: Matbaatu'l-Vefâ, 1992.
- Şerîf, M. Hâdî. *Târîhu Tûnis*. Trc. Muhammed eş-Şâvûş v.dğr. Tunis: Dâru's-Serâs, 1993.
- Şerîf, Beşîr Bûyicra Alî. "Cühûdu'l-fukahâi'l-Mâlikiyye ve esâlibü'l-mukâvemetihim li'd-devleti's-Şî'iyyeti'l-Ubeydiyye fi'l-Magribi'l-°Arabî". *el-Hivârü'l-mütevessitî* 11/3 (2021), 118-133.
- Şerifoğlu, Metin. "Tunus Eyaletindeki İslam Mezhepleri ve XVI. Yüzyılda Osmanlı Otoritesiyle İlişkisi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2022), 349-366.
- Şevvâlî, Azûz. *Medresetü'l-Kayrevânî'l-fıkhiyye meşâdiruha'l-°ilmiyye ve it-ticâhâtihe'l-fıkriyye*. Kayrevan: Merkezü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1430/2009.
- Şîrâzî, Ebû İshak Cemalüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf. *Tabakâtü'l-fukahâ°*. Thk. İhsân Abbas. Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-°Arabî, ts.
- Şitîvî, Muhammed. *Târîhu'l-mezâhibi'l-fıkhiyye bi-İfrîkiyye*. Tunis: Merkezü'l-Kavmî el-Bîdâgûcî, 1419/1998.
- Ticânî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ahmed. *Rihletü't-Ticânî*. Tunis: Dâru'l-Arabiyye, 1981.
- Timür, İhsan. *Hanefî-Mâtürîdî Geleneğın Batıya İntikali*. Konya: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2021.
- Versîlânî, el-Hüseyin b. Muhammed Saîd b. el-Hüseyin. *Nüzhetü'l-enzâr fi fadli °ilmi't-târîh ve'l-ahbâr: Rihletü'l-versîlâniyye*. 5 Cilt. Cezayir: Matbaatu Bayer, 1326/1908.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh. *Mu°cemu'l-büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Daru Sâdır, 1397/1977.
- Yüsrâ el-Arabî, Hişâm. *Cuğrâfiyyetü'l-mezâhibi'l-fıkhiyye*. Kahire: Dâru'l-Besâir, 1426/2005.
- Zâhir, Fâris. Neş°etü'l-mezhebi'l-Hanefî ve riâsetü'l-fetva'l-Hanefiyye fi ahdî'd-devleti'l-°Osmâniyye ve mâ ba°dehâ bi-İfrîkiyyâ: Tûnis hâliyen", *Mecelletü'l-Bühûsi'l-°ilmiyye ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye* 10/2 (2017), 370-417.

Extended Summary

Ḥanafiyah School found the opportunity to be recognized and spread in the Iraq-Transoxiana region in a short time by emerging in Kufe. This school was soon transferred to different fiqh basins. In this way, Ḥanafiyah, which was transferred to Egypt in the Nile fiqh basin in the very early periods, started to be recognized in the Maghreb countries.

The region of Ifriqiya, known today as Tunisia, is the first area in the Maghrib fiqh basin where fiqh sects were transferred. For this reason, it is regarded as a central point in the history of fiqh. Political control was provided by Uqba ibn Nāfi' (d. 62/682) in Ifrikiya and a rapid Islamization process began in this region (50/670). The Berbers, the local people of this region, would go to Medina to request a fatwa and share the fatwas they received with the people when they returned to Kayrevan. The first scientific education process in the country soon received support from the center of Islam. The fiqh understandings of Imam Malik and Abu Hanifa, who have not yet entered the process of sectarianization, have been the first schools to be recognized in the region in recent historical sections and have become widespread in a short time. The narrations regarding the early fiqh history of Tunisia show . (d. 176/792) and Esed Ibnu'l-Furāt (d. 213/828), who grew up in the Maghrib in the first centuries, played a key role in the recognition of the Ḥanafiyah in this region.

The spread and influence of Ḥanafiyah continued until about the 5th century A.H. Then it lost its effectiveness for two main reasons. One of them is the decrease in lesson circles, debate assemblies, number of followers and copyright activities belonging to Hanafis. Another aspect of the decline of the sect's influence in the region can be shown as the political authorities starting to appoint the Maliki fuqaha to the post of Qādī. The political authorities have now begun to encourage the people to adopt the Maliki school. This situation played a key role in changing the sectarian balance in Ifriqiya in favor of Malikiyah. After that, especially 7./13. from the 10th/16th century. Until the end of the century, Ḥanafiyah largely disappeared in Tunisia.

While the 16th century was a period when the Hanafi school was almost forgotten in the Ifriqiya, the Hanafiyah was revived with the

arrival of the Ottoman state in this region. Along with the political dominance of the Ottoman, Tunisia experienced not only a political change, but also a number of changes in social and juristic life. From the point of view of the sect, the Hanafi sect started to make its presence felt again and sectarian pluralism started to take place in the country again. During the Ottoman period, Hanafism spread in the region, especially through two different ways. The first of these is the soldiers that the Ottomans brought directly from Anatolia to the region. Secondly, the soldiers who converted to Islam at that time also accepted Hanafism, which is the official sect of the State.

One of the important points that makes Tunisia an exception from other Arab countries is the continuity of the Hanafi school. The soldiers brought here by the Ottomans soon became integrated with the local culture, with the main language being Arabic. Despite full integration, these people have maintained their sectarian affiliation for generations. This study argues the continuity in the identity of Hanafiyah on two main points.

One of these; It is the encouragement of the scholars to engage in scientific activities in the period of the Deys and Beys (11th/17th century) in the country. Besides, it is another important issue for the politicians to establish scientific structures similar to those built by the Ottoman sultans in Istanbul. In particular, the revenues obtained from maritime activities constituted a source for the construction of many mosques and madrasahs in this period. Foundations were allocated to the madrasahs that were built, and full salaries were given to the scholars who were in scientific education. These institutions not only facilitated the Hanafi school, who constituted a part of the new society, to apply the sectarian rules, but also contributed to the scientific development of the Hanafiyah.

The second important factor that influenced the continuation of the sectarian affiliation is that Hanafiyah was accepted as the official judicial School in the legal institution due to the policy followed by the Ottomans in the regions it conquered. In this way, in the early post-protection period of Tunisia, the head of the Qadi was originally allocated to the Hanafi tradition. After a while, with the inclusion of

Maliki school, a legal institution operating within the framework of two sects was formed in the country.

From the occupation of Tunisia by the French in 1881 until it gained its independence in 1956, there was no visible change in the position of the Hanafis in the legal system. In 1932, Málíkí Muhammed et-Tâhir b. With the appointment of Âşûr as sheikh al-Islam, the office of iftâ took both sects under its roof for the first time. The appointment of mufti from both sects under the name of Mufti of the Republic of Tunisia from 1957 to the present shows that there is no official sectarian inclination or honor in the country.

From the occupation of Tunisia by the French in 1881 until it gained its independence in 1956, there was no visible change in the position of the Hanafis in the legal system. With the appointment of Málíkí Muhammed et-Tâhir b. Âshûr' as sheikh al-Islam in 1932 to the iftâ institution, where only Hanafis were active for more than 300 years, the authority of iftâ took both sects under its roof for the first time. The appointment of mufti from both sects under the name of Mufti of the Republic of Tunisia from 1957 to the present shows that there is no official sectarian inclination or honor in the country.

Hanafiyah has become the country's main and established fiqh school, although it has not made a significant progress in terms of prevalence during the three centuries of Ottoman rule in Tunisia. In particular, the inclusion of many laws taken from Hanafi tradition in contemporary codification activities is one of the important signs of this. In addition, the sharp sectarian distinction is still not felt in the religious practices of the people. It shows that sectarian pluralism has stabilized in the country and Hanafiyah is accepted as the established sect of the country despite the proportional minority of this school members.